

Paweł A. Jeziorski

<https://orcid.org/0000-0003-0733-8381>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla

Polskiej Akademii Nauk

Z dziejów luteranizmu w Łatgalii w tzw. czasach polskich (1561–1772)*

Dzieje konfesji luteranńskiej w dawnych Inflantach Polskich (łotewskiej Łatgalii) są zagadnieniem bardzo słabo rozpoznanym. Niewielkie zainteresowanie tą kwestią, niezwykle frapującą chociażby z racji położenia Łatgalii i jej funkcjonowania na pograniczu kulturowym, jest przede wszystkim efektem poważnego zdekompletowania bazy źródłowej i jej silnego rozproszenia. Niniejszy tekst ma na celu ukazanie w ogólnym zarysie losów łatgalskiego luteranizmu w okresie, w którym tzw. Inflanty Polskie należały do państwa polsko-łotewskiego (1561–1772). Szczególny nacisk położono na relacje luteranów z katolikami, którzy w tzw. czasach polskich mieli w Łatgalii uprzywilejowaną pozycję.

History of Lutheran confession in the former Polish Livonia (Latvian Latgale) is very poorly investigated. Minor interest in this matter, which is fascinating due to Latgale location and its functioning in the cultural borderland, is mainly the effect of a serious decomposition of the source base and its strong dispersion. This text is aimed at showing a general outline of the history of Latgale Lutheranism in a period, when the so-called Polish Livonia belonged to the Polish-Lithuanian Commonwealth (1561–1772). Particular emphasis

* Tekst referatu wygłoszonego na konferencji: „Jubileusz Pięćsetlecia Reformacji (1517–2017). Protestantyzm w Prusach Królewskich i Książęcych. Historia – Ludzie – Sztuka – Literatura”, zorganizowanej przez Instytut Historii i Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego oraz Instytut Historii PAN w Gdańsku 29–30 IX 2017 r.

is put on Lutherans' relations with Catholics, who had a privileged position in Latgale in the "Polish times".

Słowa kluczowe: województwo inflanckie, Inflanty Polskie, protestanci, luteranie, szlachta polsko-inflancka, konwertyci

Keywords: Livonian Voivodeship, Polish Livonia, Protestants, Lutherans, Polish-Livonian nobility, converts

Nauki Marcina Lutra dotarły do Inflant bardzo wcześnie, w pierwszej połowie lat dwudziestych XVI w., początkowo zyskując zwolenników przede wszystkim wśród mieszkańców dużych miast. W Rydze, największym mieście późnośredniowiecznych Inflant, kamieniem milowym w pozyskiwaniu nowych wyznawców była słynna debata urządzona w czerwcu 1522 r. w kościele św. Piotra przez pochodzącego ze Słońska Andreasa Knöpkena (ok. 1468–1539), współpracownika Johanna Bugenhagena (1485–1558), który do Rygi przybył (ponownie) latem 1521 r. Także w innych miastach inflanckich – Rewlu, Dorpacie, Wenden, Parnawie (Nowej Parnawie) i Fellinie – nowa wiara szybko zyskiwała zwolenników, stając się tam wkrótce dominującym wyznaniem (np. w Rydze już we wrześniu 1525 r.)¹.

W kręgach inflanckiego rycerstwa luteranizm zwolenników zyskiwał znacznie wolniej, jakkolwiek wielu przedstawicieli tego stanu było żywo zainteresowanych osłabieniem swoich seniorów – zakonu, a szczególnie arcybiskupa ryskiego. Stąd dość szybkie – początkowo

¹ L. Arbusow, *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*, Leipzig 1921, s. 168 nn.; R. Wittram, *Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918*, München 1954, s. 60–61; idem, *Die Reformation in Livland*, w: *Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen*, hrsg. R. Wittram, Göttingen 1956, s. 35–52; Ch. Schmidt, *Auf Felsen gesät. Die Reformation in Polen und Livland*, Göttingen 2000; D. Hormuth, „*Livonia est omnis divisa in partes tres*”. *Studien zum mental mapping der livländischen Chronistik in der Frühen Neuzeit (1558–1721)*, Stuttgart 2012 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. 79), s. 50–51; zob. też rekapitulację dotychczasowych badań estońskich i łotewskich: J. Kreem, *Die livländischen Reformation im Spiegel der estnischen Geschichtswissenschaft*, w: *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, Bd. 4, hrsg. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2012, s. 99–121; V. Kļava, *Die livländische Reformation im Spiegel der lettischen Geschichtswissenschaft*, w: ibidem, s. 123–146.

– zbliżenie rycerstwa inflanckiego do miast i poparcie ich żądań w zakresie spraw wyznaniowych i równie szybkie zerwanie tego porozumienia (1525) na wieść o zajmowaniu klasztorów i ich uposażenia przez władze miejskie oraz w obawie przed realną możliwością wybuchu niepokojów chłopskich, inspirowanych przez kazania protestanckich duchownych². Kolejne lata przynoszą jednak stopniowe pozyskiwanie szlachty inflanckiej dla nowej ideologii, szczególnie w Estonii, gdzie dekadę później trzy czwarte spośród miejscowego rycerstwa było już wyznania luteranckiego³. W początkach drugiej połowy XVI w. luteranizm w Inflantach już dominował, co znalazło potwierdzenie w przywileju Zygmunta Augusta z 1561 r., tzw. *privilegium Sigismundi Augusti*⁴.

Proces upowszechniania się ideologii reformacyjnej na terenach wiejskich pozostaje w przypadku Inflant dość trudny do zrekonstruowania⁵, szczególnie w kontekście takich obszarów jak Łatgalia, tożsama z istniejącym w latach 1677–1772 województwem inflanckim. Ziemia łatgalska, w polskiej literaturze określane często mianem Inflant Polskich, należały do najslabiej zaludnionych i zagospodarowanych obszarów tej części Europy. W średniowieczu nie powstało na tym terenie żadne miasto, a jedynymi większymi osadami były tzw. hachelwerki istniejące przy miejscowych zamkach zakonnych i arcybiskupich, łączące funkcje lokalnych ośrodków targowych i rzemieślniczych. Sieć osadnicza Łatgalii była bardzo rzadka i zaczęła się rozwijać dopiero u schyłku średniowiecza, a cały obszar był silnie zalesiony, obfitujący w liczne jeziora, bagna, mniejsze i większe ciekii wodne. Specyfika krajobrazowa

² P. Karge, *Die Reformation und Gottesdienstordnung des Markgrafen-Erbischofs Wilhelm von Riga vom März 1546*, „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte”, 22, 1924, 2, s. 120–161; D. Hormuth, op. cit., s. 51; S. Michalski, „Hölzer wurden zu Menschen”. *Die reformatorischen Bilderstürme in den baltischen Landen zwischen 1524 und 1526*, w: *Die baltischen Lande*, Bd. 4, s. 147–162.

³ Oczywiście nie wszędzie nowa nauka zyskiwała zwolenników równie szybko, czego przykładem jest chociażby postawa szlachty związanej z biskupstwem dorpackim, jeszcze w 1540 r. w większości katolickiej; zob. R. Wittram, *Die Reformation in Livland*, s. 52–53; D. Hormuth, op. cit., s. 51.

⁴ *Kurland. Vom polnisch-litauischen Lehnherzogtum zur russischen Provinz. Dokumente zur Verfassungsgeschichte 1561–1795*, hrsg. E. Oberländer, V. Keller, Paderborn 2008, s. 72–93; D. Hormuth, op. cit., s. 52; A. Jankiewicz, *Inflanty i Księstwo Kurlandii i Semigalii – inflanckie „Prusy” trochę inaczej – parę uwag o zapomnianej Unii Wileńskiej 1561 roku*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 20, 2013, s. 19–42.

⁵ Por. R. Wittram, *Die Reformation in Livland*, s. 52–53.

i klimatyczna regionu powodowała, że przez większą część roku tereny położone z dala od największych rzek Łatgalii były słabo dostępne, a stan ten ulegał zmianie dopiero w miesiącach zimowych⁶.

Chronologia rozprzestrzeniania się na obszarze Łatgalii ideologii reformacyjnej jest trudna do odtworzenia, przede wszystkim z powodu poważnych luk w bazie źródłowej⁷. Przypuszczalnie w związku z opisanymi wyżej charakterystycznymi cechami tych ziem (znaczne oddalenie od centrów osadniczych i kulturowych Inflant, słabe zaludnienie i okresowa niedostępność) tereny te były raczej mało atrakcyjne dla luterańskich duchownych (podobnie jak we wcześniejszym okresie dla duchownych katolickich). Do podejmowania trudów misyjnych nie zachęcała także słabo rozwinięta infrastruktura kościelna. Mimo że akcja chrystianizacyjna trwała w Łatgalii już ponad trzy stulecia, w przeddzień wybuchu wojny z państwem moskiewskim w 1558 r. funkcjonowało na tym terenie zaledwie kilka świątyń, głównie przyzamkowych (w Dyneburgu, Rzeżycy, Kryżborku/Krzyżborku, Lucynie), o dość niejasnej genezie⁸. Nieliczne źródła pisane z drugiej

⁶ Por. *Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилёвской*, t. 31, Витебск 1903, s. 212 (opis starostwa marienhauskiego z 1765 r.); H. Strods, *Skład etniczny ludności Łatgalii (b. Inflant Polskich) w latach 1772–1959*, „Przegląd Zachodniopomorski”, 4 (33), 1989, 3–4, s. 164–166.

⁷ Z tej też przyczyny w opracowaniach naukowych zagadnienie powyższe, jak również późniejsze dzieje luteranizmu w Łatgalii, są albo opisywane niezwykle pobieżnie, albo zupełnie pomijane; por. A. Loit, *Reformation und Konfessionalisierung in den ländlichen Gebieten der baltischen Lande von ca. 1500 bis zum Ende der schwedischen Herrschaft*, w: *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, Bd. 1, hrsg. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2009, s. 133–135 (niestety, z licznymi błędami faktograficznymi); E. Tarvel, *Kirche und Bürgerschaft in den baltischen Städten im 16. und 17. Jahrhundert*, w: *Die baltischen Lande*, Bd. 4, s. 78–79.

⁸ Biorąc pod uwagę ich lokalizację, przyjmuje się, że powstały one za sprawą lokalnych władców terytorialnych – inflanckiej gałęzi zakonu krzyżackiego lub (arcy)biskupów ryskich, a także że już na etapie podboju Łatgalii, względnie wkrótce po nim (XIV w.), stać się mogły centrami odrębnych parafii; por. A. Selart, *Die Rolle des Deutschen Ordens bei der Entstehung der Pfarrorganisation in Livland*, „Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders”, 23, 2018, s. 44–45, 53–54, 57. W starszej polskiej literaturze (por. S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 3: *Kolegia i domy założone w drugiej dobie rządów Zygmunta III i za rządów Władysława IV, 1608–1648*, Kraków 1905, s. 1313, 1361) pojawiają się też wzmianki o kościołach katolickich funkcjonujących przed 1559/1561 r. poza głównymi ośrodkami Łatgalii

połowy XV i pierwszej połowy XVI stulecia poświadczają ich status świątyń parafialnych. Parafia dyneburska w źródłach pisanych z tego okresu wzmiankowana jest jedynie w dokumentach z 1520 („carspell tho Duneborch”)⁹ i czerwca 1551 r.¹⁰, lutyńska – w 1501 i 1533 r.¹¹, kryżborska – w 1457 („kerszpel Krutzborch”, „Krützborch”), 1473 („kerchspil Creutzburgk”) i w 1508 r.¹² (w 1538 r. wzmiankowany jest jeszcze wikary „to Krutzborg”¹³), wreszcie rzeżycka – jedynie w 1551 r. („carspell Rositenn”)¹⁴. Późne wzmianki – z połowy XVI w. – wcale nie muszą jednak świadczyć o dalszym funkcjonowaniu tych parafii¹⁵. Prawdopodobnie większość spośród przywołanych świątyń była obiektami drewnianymi. Do nielicznych murowanych wyjątków z terenu Łatgalii zaliczał się kościół w Rzeżycy, wzniesiony rzekomo

– w Indrycy (rzekomo do 1550 r. w rękach katolików) i Auli (podobno istniejący od 1530 r.); do informacji tych należy jednak podchodzić z dużą ostrożnością, tym bardziej że nie znajdują oparcia w dostępnej bazie źródłowej.

⁹ *Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1501 bis 1545)*, hrsg. H. von Bruiningk, Riga 1923, nr 332; H. Dopkewitsch, *Die Burgsuchungen in Kurland und Livland vom 13.–16. Jahrhundert*, „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte”, 25, 1933–1937, 1, s. 65; Ch. von Torklus, *Die Formierung der mittelalterlichen Kirche Livlands. Strukturen, Träger und Inhalte der kirchlichen Nacharbeit (13.–16. Jahrhundert)*, Bd. 3: *Anhang*, Bonn 2012, Anhang 93–95.

¹⁰ K. Neitmann, *Die Spätzeit des Deutschen Ordens in Livland im Spiegel der „Livländischen Güterurkunden”*, w: *Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*, hrsg. B. Jähnig, K. Militzer, Münster 2004, s. 202.

¹¹ *Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1501 bis 1545)*, nr 581; H. Dopkewitsch, op. cit., s. 58; Ch. von Torklus, op. cit., Anhang 270–272.

¹² *Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch*, Abt. 1, Bd. 11: *1450–1459*, hrsg. P. Schwartz, Riga–Moskau 1905, nr 645, s. 517; *Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch*, Abt. 2, Bd. 3: *1506–1510*, hrsg. L. Arbusow, Riga–Moskau 1914, nr 401; *Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500)*, hrsg. H. von Bruiningk, N. Busch, Riga 1908, nr 377, s. 340; nr 495, s. 451; Ch. von Torklus, op. cit., Anhang 233–234.

¹³ *Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1501 bis 1545)*, nr 725.

¹⁴ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (dalej: LVVA), f. 5561-2, nr 269; por. Ch. von Torklus, op. cit., Anhang 500–502. Być może w granicach parafii rzeżyckiej znajdowały się dwie świątynie – prócz parafialnej, zlokalizowanej w pobliżu zamku w Rzeżycy, także kościół „na włości”, którego lokalizacja pozostaje jednak nieznana; zob. *Źródła dziejowe*, t. 24, cz. 1: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 13: *Inflanty*, cz. 1, wyd. J. Jakubowski, J. Kordzikowski, Warszawa 1915 (dalej: *Inflanty*), s. 151.

¹⁵ Równie dobrze mogą występować w cytowanych dokumentach wyłącznie jako tradycyjne określniki lokalizacji przywoływanych w źródłach majątków ziemskich; por. A. Selart, op. cit., s. 45.

już w 1285 r.¹⁶ i zburzony przez żołnierzy moskiewskich – jak się przyjmuje – w 1577 r.¹⁷

Mimo niesprzyjających warunków terenowych, a także niebezpieczeństw związanych z pogranicznym położeniem Łatgalii, czego doświadczyli w dwójnasób jej mieszkańcy w toku całego, rozpoczętego w 1558 r. konfliktu z państwem moskiewskim¹⁸, w bliżej nieokreślonym czasie¹⁹ na jej teren dotarli pierwsi kaznodzieje protestanccy (najpewniej luterkańscy), koncentrując swoją działalność zapewne przede wszystkim na głównym centrach osadniczych rejonu i kierując swe słowa przede wszystkim do lokalnych elit²⁰. Jednym spośród nich, uchwytnym źródłowo, jest niejaki Georg „Wasserberk” (właściwie: Wassenberg), występujący w charakterze kaznodziei w Rzeżycy. W 1566 r. otrzymał on od króla Zygmunta Augusta przywilej na cztery rodziny chłopskie „in Livonia in praefectura Rositensi”²¹,

¹⁶ Por. A. Caune, I. Ose, *Latvijas viduslaiku mūra baznīcas 12. gs. beigās – 16. gs. sākums. Enciklopēdija*, Rīga 2010, s. 247.

¹⁷ Ibidem. W rewizji starostwa rzeżyckiego z 1599 r. wspomniano, że żołnierze rosyjscy zburzyli ów murowany obiekt, ponieważ „szkodził zamkowi”, tj. najpewniej utrudniał obserwację i ostrzał zamkowego przedpola, względnie mógł służyć za osłonę oblegającym; zob. *Inflanty*, s. 151.

¹⁸ Już w początkowej fazie wojny Łatgalia została dotknięta poważnymi zniszczeniami wojennymi; por. liczne relacje na ten temat, np. *Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm*, Bd. 1, hrsg. C. Schirren, Reval 1861, nr 22, s. 62; Bd. 2, Reval 1862, nr 152, s. 87; nr 175, s. 122–124; *Johann Renner's Livländische Historien*, hrsg. R. Hausmann, K. Höhlbaum, Göttingen 1876, s. 173–175, 233.

¹⁹ Sprzyjające warunki dla obecności luterkańskich kaznodziejów, szczególnie w części Łatgalii znajdującej się pod kontrolą zakonu inflanckiego, mogły pojawić się już za czasów ostatnich mistrzów inflanckich, od Hermanna von Brüggenei poczynając; zob. L. Arbusow, op. cit., s. 820; D. Hormuth, op. cit., s. 51–52.

²⁰ Na temat ich działalności misyjnej wśród łatgalskiego chłopstwa nic nie wiadomo. Musiała ona być jednak znacznie ograniczona, co potwierdza pośrednio popularność w tych kręgach wierzeń pogańskich, notowana powszechnie przez jezuickich misjonarzy w początkach XVII stulecia; por. *Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu über ihre Wirksamkeit in Riga und Dorpat 1583–1614*, hrsg. E. Kurtz, Riga 1925, s. 182–185. Pamiętać należy, że podobnie jak w innych częściach dawnych Inflant, zapewne także w Łatgalii działalność kaznodziejska wśród chłopskich poddanych uzależniona była od zgody ich panów; por. D. Hormuth, op. cit., s. 51.

²¹ *Matricularum Regni Poloniae Summaria excussis condicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*, oprac. J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska, red. J. Sawicki, cz. 5: *Sigismundi Augusti regis tempora complectens (1548–1572)*, t. 2: *Acta vicecancellariorum 1548–1572*, Varsoviae 1961, s. 310, nr 9676.

przy czym nie jest wykluczone, że ostatecznie zostały one przypisane rzeżyckiej świątyni²². Jako kaznodzieja rzeżycki („prediger zu Rossiten”) Wassenberg występował jeszcze w 1571 r., kiedy to wystosował pismo do władz Rygi z prośbą o wsparcie żywnościowe oraz z informacjami na temat ciężkiej służby w mało przyjaznym i zniszczonym przez wojnę regionie²³. Z tego listu oraz kolejnego, wysłanego w tym samym roku do władz ryskich przez przedstawicieli szlachty okręgów zamkowych rzeżyckiego i lucyńskiego (także zawierającego prośbę o dostarczenie żywności, wzbogaconego nadto o wzmianki o panującym w tym rejonie głodzie), wynika, że Wassenberg był jedynym kaznodzieją protestanckim na terenie obu okręgów zamkowych²⁴. Mimo wygłaszanych skarg, jak na warunki panujące wówczas w Łatgalii okoliczności służby w Rzeżycy uznać można za dość komfortowe – miał tu bowiem do dyspozycji murowaną świątynię z własnym uposażeniem²⁵. W późniejszym czasie Georg Wassenberg opuścił Rzeżycę, być może uciekając przed wojskami moskiewskim w 1577 r., i przeniósł się do bezpieczniejszej Semigalii. Około 1578 r. występował już jako pastor w Egypcie (łot. Egipte – dziś miejscowość na granicy łotewsko-litewskiej, w sąsiedztwie miasteczka Jeziorosy)²⁶, a następnie związał się z Sickeln (łot. Siķele – miejscowość w Semigalii, nad Dźwiną)²⁷, gdzie od 1584 r. pełnił funkcję pastora i jeszcze w 1596 r. przeprowadzał wizytację świątyni (wówczas był to jeszcze drewniany obiekt)²⁸.

²² O 4 rodzinach chłopskich pozostających na uposażeniu kościoła w Rzeżycy wspomina lustracja starostwa rzeżyckiego z 1599 r.; zob. *Inflanty*, s. 151. Może mowa tu o chłopach nadanych Wassenbergowi w 1566 r.?

²³ LVVA, f. 673-1, nr 1243, k. 20–21.

²⁴ Ibidem, k. 18–19.

²⁵ Na temat pierwotnego uposażenia kościoła w Rzeżycy nic nie wiadomo, jakkolwiek musiało ono być na tyle spore, by zapewnić funkcjonowanie tej niezwyklej jak na warunki średniowiecznej Łatgalii świątyni. Być może jego pozostałością było „pole popowe”, położone „niedaleko przed zamkiem”, wzmiankowane w lustracji z 1599 r.; zob. *Inflanty*, s. 151.

²⁶ Zob. T. Kallmeyer, *Die evangelischen Kirchen und Prediger Kurlands*, bearb. G. Otto, Riga 1910, s. 62–63; por. *Baltisches Historisches Ortslexikon*, hrsg. H. Feldmann, H. von zur Mühlen, Bd. 2: *Lettland (Südlivland und Kurland)*, bearb. H. Feldmann, R. von Kymmel, D. Lydike, H. von zur Mühlen, C. Redlich, S. Weikert-Girgensohn, Köln–Wien 1990, s. 144; V. Mašnovskis, *Latvijas luterāņu baznīcas. Vēsture, arhitektūra, māksla un memoriālā kultūra. Enciklopēdija četros sējumos*, t. 1, [Rīga] 2005, s. 356–357.

²⁷ *Baltisches Historisches Ortslexikon*, Bd. 2, s. 590–591.

²⁸ T. Kallmeyer, op. cit., s. 64, 718.

Prócz Wassenberga spośród kaznodziejów luterzańskich czynnych w XVI stuleciu na terenie Łatgalii znany jest jedynie niejaki Arnold (Arndt) Elsberg (Elszberg), związany w połowie XVI w. z Dyneburgiem. Wspomina go inflancki kronikarz Salomon Henning (1528–1589)²⁹.

Działalność duchownych luterzańskich na obszarze Łatgalii przebiegała na dłuższy czas nowa wojna z Moskwą i okupacja tych terenów w latach 1577–1582 przez oddziały moskiewskie³⁰. W jej efekcie doszło do znacznego wyludnienia ziem łatgalskich, zniszczona również została całkowicie miejscowa infrastruktura kościelna³¹. Jej odbudowa trwała przez kilka dziesięcioleci, w zmienionych już warunkach politycznych i konfesyjnych, na których piętno odciskała polityka kontrreformacyjna króla Stefana Batorego, postrzegającego katolicyzm jako spoiwo łączące ziemie inflanckie z resztą Rzeczypospolitej³². Wyraznym symptomem zmieniających się warunków była utrata przez konfesję augsburską dominującej pozycji w Inflantach, co znalazło swój wyraz w konstytucjach inflanckich z 1582 r.³³ W kolejnych latach sytuacja nie uległa zmianie, także w początkowym okresie panowania Zygmunta III Wazy. Król dokładał starań, by przynajmniej

²⁹ Ch. von Torklus, op. cit., Anhang 94.

³⁰ Пор. В. Новодворскій, *Борьба за Ливонию между Москвою и Ръчью Посполитою (1570–1582). Историко-критическое изслѣдование*, С.-Петербургъ 1904; J. Natanson-Leski, *Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, Oświęcim 2014 (reedycja wyd. z 1930); zob. też teksty zebrane w: *Балтийский вопрос в конце XV–XVI вв. Сборник научных статей*, red. А. И. Филюшкин, Москва 2010, gdzie także odesłania do podstawowej literatury zagadnienia.

³¹ Пор. H. Strods, op. cit., s. 164; O. Spāritis, *Kirchliche Kunst und Architektur in den lettischsprachigen Regionen der baltischen Lande im Zeitalter von Reformation und Konfessionalisierung*, w: *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, Bd. 2, hrsg. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2010, s. 103.

³² G. Kleeberg, *Die polnische Gegenreformation in Livland*, Leipzig 1931; K. Tyszkowski, *Polska polityka kościelna w Inflantach (1581–1621)*, w: *Polska a Inflanty*, Gdynia 1939, s. 61 nn.; J. Tazbir, *Propaganda kontrreformacji wśród chłopów inflanckich (1582–1621)*, „Kwartalnik Historyczny”, 65, 1958, 3, s. 720; G. Straube, *Die „polnische Gegenreformation” in Livland – Ziele und Realitäten*, w: *Prusy i Inflanty między średniowieczem a nowożytnością. Państwo, społeczeństwo, kultura. Zbiór studiów*, red. B. Dybaś, D. Makieła, Toruń 2003, s. 117–123.

³³ Zob. *Konstytucje inflanckie za Stefana króla w Warszawie roku 1582*, w: VC 1, s. 496; por. K. Tyszkowski, op. cit., s. 69–70; D. Hormuth, op. cit., s. 52.

w łatgalskich królewstwach przechodzących w ręce luteranów rzymskokatolickie wyznanie poddanych było prawnie zagwarantowane³⁴.

Mimo wszystko nowe, niekorzystne dla luteranów porządki docierały do Łatgalii z wyraźnym opóźnieniem³⁵. Ów stan poświadczają lustracje królewstwach z ostatnich dwudziestu lat XVI stulecia. Ukazują one funkcjonowanie na tym terenie, przynajmniej w sąsiedztwie starościńskich zamków, świątyń użytkowanych przez kaznodziejów luteranów. Przykładowo lustratorzy starostwa łucyńskiego z 1599 r. odnotowali w Łucynie drewnianą świątynię, wzniesioną przez aktualnego starostę Wawrzyńca Skarbkę (pełniącego ten urząd od 1589 r.)³⁶, w miejscu starszego kościoła spalonego przez żołnierzy moskiewskich, w której nabożeństwa odprawiał „minister j ewangelicki”. Jego utrzymanie miał zapewnić niewielki folwark (wydzielony z gruntu zamkowego), prawo do swobodnego połowu ryb w jeziorach zamkowych, a także zboże i pieniądze dostarczane przez poddanych starościńskich (około 30 purów³⁷ żyta lub jęczmienia i 7 zł) oraz okoliczną szlachtę służebną (60 purów zboża i 14 zł). Prócz tego z polecenia starosty duchowny miał być w razie potrzeby wspomagany przez administrację zamkową także żywnością i odzieniem³⁸.

³⁴ Zob. np. przywilej królewski z 29 III 1595 r., który gwarantował poddanym przechodzącym w ręce Rötgera zur Horst pozostanie przy wierze katolickiej; LVVA, f. 673-1, nr 1247, s. 88–89; P. A. Jeziorski, *Właściciele majątków ziemskich na terenie Inflant Polskich u schyłku XVI wieku*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3: *Inflanty Polskie*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2012, s. 73–76; por. K. Tyszkowski, op. cit., s. 77 nn.

³⁵ Zapewne z powodu wspomnianych już wcześniej charakterystycznych cech regionu Łatgalia funkcjonowała przez długi czas na marginesie zainteresowania reprezentantów Stefana Batorego odpowiedzialnych w Inflantach za wprowadzanie na tym obszarze porządków kontrreformacyjnych; por. np. marszrutę biskupa wileńskiego Jerzego Radziwiłła, podczas pierwszej wizytacji inflanckiej 31 VIII – 16 X 1584 r., która wyraźnie omijała teren Łatgalii: T. Christiani, *Die Gegenreformation in Livland*, „Baltische Monatsschrift”, 36, 1889, 7, s. 606–608.

³⁶ *Urządnicy inflanccy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, A. Rachuba, Kórnik 1994 (Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, t. 9), nr 2045.

³⁷ Pur – miara objętości, pur ryski (lof ryski) liczył blisko 69 litrów; zob. E. T. Masalski, *Tablice porównawcze wszystkich wiadomych monet, wag i miar, wyrachowanych na monety, wagi i miary nowe francuskie, nowe polskie i rosyjskie*, Petersburg 1834, s. 87.

³⁸ *Inflanty*, s. 4–5; por. V. Mašnovskis, *Latvijas luterāņu baznīcas. Vēsture, arhitektūra, māksla un memoriālā kultūra. Enciklopēdija četros sējumos*, t. 2, [Rīga] 2006, s. 464–465.

Wyraźna troska o lucyńskiego kaznodzieję wynikała być może z tego, że Skarbek sam był luteraninem³⁹. Luterkańska gmina w Lucynie uległa likwidacji najpóźniej w okresie rosyjskiej okupacji w latach 1654–1667. Odwiedzający Lucyn w 1686 r. komisarze królewscy odnotowali już tylko miejsce w pobliżu zamku „gdzie quondam kościół był luterski” i zauważyli znajdujące się w tym rejonie „krzyże [...] staroświeckie kamienne na mogiłach”⁴⁰, zapewne ślad dawnej luterkańskiej nekropolii.

Rewizorzy opisujący w 1599 r. starostwo rzeżyckie, gdzie od 1598 r. starostą był Sebastian Sobieski (zm. przed 10 lub 26 III 1615 r.)⁴¹, były (?) kalwinista, przytoczyli z kolei dane z lustracji z 1590 r., która odnotowała „kościółek drzewiany przed zamkiem [rzeżyckim – P.A.J.] na tem miejscu, gdzie zdawna bywał [kościół murowany – P.A.J.], w którym prze[z] niedostatek kapłana katolickiego ludzie żywią bez sakramentów, dziatki nie swoim porządkiem bywają kczzone, minister tam wszystko odprawuje”⁴². Królewscy rewizorzy zalecili wówczas ówczesnym starostom rzeżyckiemu (Michałowi Bujwidowi, staroście w latach 1589–1598)⁴³ i lucyńskiemu (Wawrzyńcowi Skarbkowi) stworzenie właściwych warunków dla katolickiego księdza, choćby jednego, który „się na te pustynie pokusi” i który będzie pełnił służbę na terenie starostw rzeżyckiego i lucyńskiego – „któryby sakramentami [...] raz w rok ludzie po wszystkich włościach posilał”. Obaj urzędnicy zostali zobowiązani do wydzielenia części dochodów na utrzymanie księdza i wsparcie budowy nowego i większego kościoła (starosta rzeżycki), ponadto polecono: „I poddane także J. K. M. i szlacheccy (gdyż jednakowo wszystkim sakramentów potrzeba), panowie szlachta zaś każdy podług swego nabożeństwa i swej dobrej woli, w tych powieciach sami z własnych powinności swych księdza zapomagać będą”⁴⁴.

³⁹ Por. J. Łukaszewicz, *O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiej Polsce*, Poznań 1835, s. 169.

⁴⁰ *Историко-юридические материалы*, t. 31, s. 415; *Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku*, wyd. S. Litak, Toruń 1998, s. 121–122.

⁴¹ *Urzednicy inflancy*, nr 2172; zob. też jego biogram w: H. Gmiterek, *Sobieski Sebastian*, PSB, 39, 1999, s. 509–510, jakkolwiek nie podaje on daty przejścia Sobieskiego na katolicyzm, a także nie wspomina o posiadaniu przezeń starostwa rzeżyckiego.

⁴² *Inflanty*, s. 151–152.

⁴³ *Urzednicy inflancy*, nr 2171.

⁴⁴ *Inflanty*, s. 152; zob. też lustrację starostwa rzeżyckiego z 1590 r.: *Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилёвской*, t. 27, Витебск 1898, s. 115–116.

Prawdopodobnie królewscy rewizorzy nie zastali już w 1599 r. w Rzeżycy luterańskiego predykanta. Jeśli wierzyć sprawozdaniu ryskich jezuitów z 1597 r., podjęta przez nich wyprawa misyjna do rzeżyckiego zamku doprowadziła do tego, że po śmierci miejscowego kaznodziei pozostawiono jego stanowisko nieobsadzonym. Zlikwidować tym samym miano tradycyjne miejsce spotkań okolicznych luterałów⁴⁵. W tym konkretnym przypadku nie można jednak wykluczyć, że ewentualny wakat na stanowisku luterańskiego kaznodziei w Rzeżycy mógł być nie tyle efektem zewnętrznych nacisków, ile problemów z pozyskaniem chętnego do sprawowania tej funkcji⁴⁶. Fatalne warunki panujące w Rzeżycy i to pomimo powiększenia w 1582 r. uposażenia miejscowego kościoła, odnotowali zresztą lustratorzy królewscy w 1599 r. Z ich słów można wywnioskować, że duchowni⁴⁷ pełniący posługę w odbudowanej w Rzeżycy świątyni byli zmuszeni pomieszkiwać albo w samym rzeżyckim „miasteczku”, albo u chłopów należących do rzeżyckiego kościoła⁴⁸.

Pomimo doraźnych działań wymierzanych po 1582 r. w łatgalskich luterałów, przynajmniej do schyłku XVI w. trudno mówić o ich otwartym prześladowaniu. Zapewne nie bez znaczenia był tu fakt, że wielu łatgalskich starostów z tego okresu było protestantami. Spośród starostów dyneburskich byli to chociażby Malcher Szemiota (zm. 1570)⁴⁹, Mikołaj Talwosz (luterał, zm. 1600)⁵⁰ i jego syn Adam

⁴⁵ Jezuita chwalił się ponadto, że sukcesy udało im się odnieść także w sąsiednich zamkach, jakkolwiek nie wymieniono tu z nazwy nawiedzonych miejscowości; zob. *Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu*, s. 107–108: „In Rosetanam arcem Lutherano mortuo effectum est, ne novus minister admitteretur et haereticorum conventicula tollerentur. Ad vicinas item arces solito cum fructu excursum est”. Do sprawozdań jezuitów z ich działalności należy jednak podchodzić z dużą ostrożnością; zob. np. V. Helk, *Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa*, Odense 1977, passim.

⁴⁶ Kościół luterański w Inflantach przez długi czas borykał się z brakiem odpowiedniej liczny duchownych, co było m.in. efektem braku własnych szkół, mogących na miejscu przygotować w odpowiedni sposób kandydatów do pełnienia tej funkcji. Napływ luterańskich duchownych z innych części Europy, szczególnie z protestanckich regionów Rzeszy, nigdy nie był w stanie zaspokoić rosnącego zapotrzebowania; por. D. Hormuth, op. cit., s. 54.

⁴⁷ Niejasne jest, czy mieli na myśli katolickiego księdza, czy też luterańskiego kaznodzieję.

⁴⁸ Zob. *Inflanty*, s. 151.

⁴⁹ Jako starosta dyneburski wzmiankowany w 1560 r.; *Urzednicy inflancy*, nr 1937; por. H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Polsce*, Warszawa 1904, s. 136.

⁵⁰ Jako starosta dyneburski wzmiankowany w 1564 r. (według spisu urzedników inflanckich zrezygnował po marcu 1566 r.) i ponownie w latach 1582–1583;

(zm. 1628)⁵¹; spośród lucyńskich np. Stanisław Naruszewicz (kalwinista, zm. 1589)⁵² oraz wspomniany już Wawrzyniec Skarbek (lutera- nin); wreszcie spośród rzeżyckich – przywoływani już Stanisław Naruszewicz i Sebastian Sobieski. Korzystając z prerogatyw przysługujących urzędowi starosty, byli oni zapewne w stanie skutecznie wspierać swobodę praktyk religijnych współwyznawców, zabezpieczając chociażby miejsca ich spotkań i modlitwy. Z drugiej strony np. Talwoszowie nie wahali się przekazywać praw do dzierzawionego dożywotnio starostwa dyneburskiego w ręce gorliwych katolików⁵³, a starostowie protestanci toczyć zażartych bojów z luterańską szlachtą o ziemie i chłopów ode- rwanym rzekomo bezprawnie od królewszczyzn⁵⁴.

Do poważnego osłabienia zamieszkującej Łatgalię społeczności lute- rańskiej, przede wszystkim pod względem ilościowym, przyczynił się wybuch wojny ze Szwecją w 1600 r. Niektórzy przedstawiciele miej- scowej szlachty inflanckiej przeszli w tym czasie na stronę szwedzką, opuszczając ostatecznie Łatgalię⁵⁵. Ci spośród łatgalskich luteranów,

Urzednicy inflancy, nr 1938, 1941. Z przywileju Stefana Batorego wystawio- nego 12 IV 1584 r. wynika, że Mikołaj Talwosz otrzymał starostwo dyneburskie w dożywotnią dzierżawę za panowania Zygmunta Augusta; *Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 70 (1582–1585). Кніга запісаў № 70 (Копія канца XVI ст.)*, wyd. A. A. Мядзельскі, Мінск 2008, nr 100; por. H. Merczyng, op. cit., s. 136.

⁵¹ Jako starosta dyneburski wzmiankowany w latach 1590–1614 (*Urzednicy inflancy*, nr 1943), jakkolwiek już w 1584 r. Stefan Batory wyraził zgodę na scedowanie na jego ręce dożywotnich praw do starostwa przez jego ojca Mikołaja Talwosza; *Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 70*, nr 100; por. H. Merczyng, op. cit., s. 136.

⁵² Nominację na starostwo lucyńskie otrzymał około 1582/1583 r.; zob. *Urzednicy inflancy*, nr 2044; por. H. Merczyng, op. cit., s. 131; J. Dziegielewski, *Naruszewicz Stanisław*, PSB, 22, 1977, s. 572–573.

⁵³ Por. postać Prokopa Pieniążka z Kruźlowej (zm. 1589), który jako starosta dyne- burski miał występować w 1588 r.; za: *Urzednicy inflancy*, nr 1942; więcej na jego temat zob. w: H. Kowalska, *Pieniążek Prokop (zm. 1589)*, PSB, 26, 1981, s. 106–108. Prokop prawdopodobnie poddzierżawił starostwo u Talwoszów.

⁵⁴ Konflikty tego rodzaju były powszechne na przełomie XVI i XVII w. w całej Łatgalii, a starostowie nie wahali się używać siły wobec swoich przeciwników. Jed- nym z niepożądanych efektów tej polityki było właśnie przechodzenie miejscowej szlachty na stronę szwedzką, szczególnie dotkliwe w toku walk toczących się na terenie Inflant od 1600 r.; por. P. A. Jeziorski, *Właściciele majątków*, s. 78–79; zob. też LVVA, f. 712-2, nr 9, k. 74, gdzie wzmianka o zniszczeniu w początkach XVII w. przez ludzi starosty dyneburskiego dóbr Wyszki, należących do Arenta Arnolfa von der Mohl, majora wojsk Rzeczypospolitej.

⁵⁵ Por. F. Bienemann jun *Ein polnischer Index der schwedischen Anhänger in Liv- land vom Beginn des XVII. Jahrhunderts*, „Sitzungsberichte der Gesellschaft für

którzy w toku walk o Inflanty dochowali wierności polskiemu królowi, nierzadko również opuszczali rodzinne strony, chroniąc się w bezpieczniejszych rejonach Wielkiego Księstwa Litewskiego czy np. szukając po 1619 r. szczęścia na Smoleńszczyźnie⁵⁶. W przypadku ziem łatgalskich przyczyniło się to do zmiany ich konfesyjnego oblicza, powstała luka zapelniała bowiem przede wszystkim napływająca z Korony katolicka w większości szlachta, pozyskująca przywileje na skonfiskowane dobra i zasilająca grono łatgalskich katolików. Mimo to jeszcze w 1613 r. zarówno w Rzeżycy, Lucynie, jak i Marienhauzie nie odnotowano katolickich świątyń, a zwracano z kolei uwagę na powszechność pogańskich wierzeń wśród chłopstwa⁵⁷. Sytuacja ta zaczęła ulegać zmianie w następnych latach⁵⁸, przyspieszając znacząco dopiero po utworzeniu rezydencji jezuickiej w Dyneburgu (schyłek lat dwudziestych XVII w.)⁵⁹. Działalność miejscowych jezuitów wymierny efekt zaczęła jednak przynosić dopiero w XVIII stuleciu⁶⁰, paradoksalnie także (jeśli nie głównie) dzięki wsparciu miejscowej, do niedawna luterańskiej, szlachty.

Uspokojenie sytuacji militarnej w Inflantach po wycofaniu się Szwedów z Łatgalii i opuszczeniu zajętego wcześniej przez szwedzkie oddziały Dyneburga (1627)⁶¹, wreszcie rozejmy ze stroną szwedzką zawarte w Starym Targu (1629) i Sztumskiej Wsi (1635), przyczyniły

Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1894", 1895, s. 86–103.

⁵⁶ Zob. A. Rachuba, *Armia Wielkiego Księstwa Litewskiego jako czynnik unifikacji narodowej i kulturowej*, „Przegląd Historyczny”, 88, 1997, 2, s. 238.

⁵⁷ Por. sprawozdanie ryskich jezuitów z 1606 r., informujące o wizycie jednego spośród nich w okolicach Rzeżycy i Lucyna; *Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu*, s. 182–185; zob. też S. Załęski, op. cit., t. 4, cz. 3, s. 1312.

⁵⁸ Rzekomo już w 1621 r. erygowano w Wyszkach kościół katolicki, siedzibę odrębnej parafii, ale w wyniku walk w latach 1625–1627 placówka tu uległa dewastacji; zob. S. Załęski, op. cit., t. 4, cz. 3, s. 1315.

⁵⁹ Ibidem, s. 1311 nn.; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień SJ, Kraków 2004, s. 139; K. Ogle, *The Evidences of the Activity of the Jesuits in the Architectural Heritage of Polish Livonia*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem*, t. 3, s. 437.

⁶⁰ Początkowo sukcesy dyneburskich jezuitów w „nawracaniu” na katolicyzm miejscowych luterańskich nie były zbyt imponujące. Przykładowo w 1636 r. odnotowano zaledwie 3 konwertytów; *Fontes historiae Latviae Societatis Jesu*, cz. 1, wyd. J. Kleijntjens, Riga 1940 (dalej: FHLSJ 1, s. 344).

⁶¹ Dokładny opis działań szwedzkich w Łatgalii w latach 1625–1627 zob. M. Balcerk, *Narodziny Polskich Inflant. Walki o Dyneburg w latach 1625–1627*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem*, t. 3, s. 125–138.

się do stabilizacji życia w rejonie. Ta z kolei sprzyjała decyzjom miejscowych luteranów o konwersji na katolicyzm, tym bardziej że lutezańskie duszpasterstwo w Łatgalii, mogące przeciwdziałać takim zamiarom, nie było zapewne zbyt aktywne⁶². Nie wiemy dokładnie, jaka była skala zjawiska konwersji na katolicyzm w drugiej ćwierci XVII w., bez wątpienia jednak każdy przypadek porzucenia konfesji lutezańkiej na rzecz katolickiej przyczyniał się do stopniowej zmiany oblicza wyznaniowego Łatgalii. W tym okresie przeszedł z luteranizmu na katolicyzm np. Jan Jerzy Zyberk⁶³, odbierając luteranom m.in. świątynię w swojej dziedzicznej Iłukszcie (niem. Illuxt, łot. Ilūkste) w Semigalii i przekazując ją katolikom⁶⁴. Konwersje na katolicyzm to niejedyne ciosy w miejscowe środowisko luteranów odnotowane w drugiej ćwierci XVII w. Ostatecznej likwidacji uległa wówczas świątynia luteńska stojąca w pobliżu zrujnowanego już wtedy starożytnego zamku dyneburskiego (pokrzyżackiego). Ów drewniany obiekt został rozebrany z polecenia Jana Alfonsa Lackiego (zm. 1646), starosty dyneburskiego⁶⁵, następnie przeniesiony na teren lokowanego w 1582 r. Dyneburga i przekazany w 1630 r. jezuitom, w celu prowadzenia działalności misyjnej wśród okolicznej ludności wiejskiej,

⁶² Trudno oczekiwać, by stan Kościoła luteńskiego w Łatgalii był wówczas lepszy, niż ten naszkicowany w przygnębiającym raporcie Hermanna Samsona z 1630 r., opisującym tę część Inflant, która znalazła się pod panowaniem szwedzkim. Samson, mianowany w 1622 r. przez króla Gustawa Adolfa superintendentem Inflant, zastał w 1622 r. na nowo zdobytych terenach zaledwie 7 pastorów, spośród których 2 zmarło przed końcem roku; w opłakanym stanie były również miejscowe świątynie; zob. [H. Samson], *Der Zustand der Kirchen in Livland 1630*, „Baltische Monatsschrift”, 57, 1904, 46/6, s. 452–453; D. Hormuth, op. cit., s. 53–54.

⁶³ Dokonał tego około 1630 r., podczas nauki w Akademii Wileńskiej; zob. M. Inglot SJ, *Kolegium księży Jezuitów w Iłukszcie*, Kraków 2000, s. 8. Zyberkowie (Sieberg zu Wischling) nie posiadali wówczas jeszcze dóbr w Łatgalii – pierwsze na tym terenie (Liksnē) nabyli dopiero w 1728 r., zob. T. Rączka-Jeziorska, P. A. Jeziorski, *Z dziejów Liksnē w dawnych Inflantach Polskich. Ludzie i miejsca*, w: *Naród bez państwa na drogach do nowoczesności. Książka jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Szczepana Wierchosławskiego*, red. M. Niedzielska, Toruń 2017, s. 239–240.

⁶⁴ Wywołało to długotrwały spór, który zakończył się pozostawieniem świątyni w rękach katolików (1637); zob. FHLSJ 1, s. 238–239; *Baltisches Historisches Ortslexikon*, Bd. 2, s. 228–229; M. Inglot SJ, op. cit., s. 8.

⁶⁵ Notabene gorliwego katolika, wrogo nastawionego wobec innowierców; zob. K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 6, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1841, s. 4–5; J. Serejka, *Lacki Jan Alfons*, PSB, 16, 1971, s. 406–407.

a także dyneburskiego mieszczaństwa, rzekomo nadal w większości protestanckiego⁶⁶.

Proces odbudowy katolickiej infrastruktury kościelnej w drugiej ćwierci XVII w. i nadzorowana przez jezuitów akcja misyjna wśród mieszkańców Łatgalii zostały ponownie przerwane w wyniku najazdu rosyjskiego z 1654 r.⁶⁷ Carskie oddziały przebywały tu ponad dekadę (do początku 1667 r.)⁶⁸, a ich obecność zaowocowała wieloma zniszczeniami, także miejscowych świątyń. Do ich odbudowy przystąpiono po odzyskaniu przez Rzeczpospolitą ziem łatgalskich, jakkolwiek ze względu na ogólne wyczerpanie kraju akcja ta rozciągnęła się na długie dziesięciolecie. Nie przyniosła oczekiwanych rezultatów konstytucja sejmowa z 1678 r., zalecająca odbudowę na terenie łatgalskich starostw kościołów katolickich i niezbędną do ich funkcjonowania infrastrukturę⁶⁹. Do tej sprawy ponownie odnosiła się konstytucja sejmowa z 1683 r., nakazująca powołanie nowej komisji, która w porozumieniu z miejscowymi starostami miała rozwiązać ów palący problem⁷⁰. Do składu komisji został wytypowany także niedawny (?) konwertyta Teofil Jan Plater (ok. 1627–1697?), wojski inflancki (1678–1697)⁷¹, z którym zapewne wiązano nadzieję, że dojdzie do szybszego porozumienia z rodzonym bratem Janem Andrzejem

⁶⁶ S. Załęski, op. cit., t. 4, cz. 3, s. 1312–1313; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 139.

⁶⁷ Oddziały carskie do końca 1654 r. zajęły wszystkie zamki łatgalskie, prócz Dyneburga, który dopiero 11 VII 1655 r. skapitulował przed Szwedami. Rosjanie zdobyli Dyneburg ostatecznie w rok później, 10 VIII 1656 r.; zob. N. Angermann, *Die russische Herrschaft im östlichen und mittleren Livland 1654–1667*, w: *Aus der Geschichte Alt-Livlands*, s. 351–367; K. Bobiatyński, *Dyneburg i Inflanty Polskie podczas wojny Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1656*, „Zapiski Historyczne”, 70, 2005, 2–3, s. 107–123; idem, *Daugavpils un Poļu Inflantija (Latgale) Polijas-Lietuvas (Žečaspaspolitas) valsts kara laikā ar Maskaviju 1654.–1655. gadā*, „Latvijas Kara muzeja gadagramata”, 6, 2005, s. 82–95; idem, *Między Rzeczpospolitą a Moskwą – Dyneburg i Inflanty Polskie w latach 1665–1667*, „Zapiski Historyczne”, 76, 2011, 3, s. 37–55.

⁶⁸ Okres ten, z perspektywy rosyjskiej, ukazuje zbiór dokumentów opublikowanych w: A. Ivanovs, A. Kuznecovs, *Dinaburga krieivijas valsts seno aktu arhiva dokumentos (1656–1666)*. *Динабург в документах Российского государственного архива древних актов (1656–1666)*, t. 1–2, Daugavpils 2002.

⁶⁹ VL 5, s. 306: „Approbatio kościołów y plebanii Xięstwa Inflantskiego”.

⁷⁰ Ibidem, s. 340: „Kommissya ratione kościołów w Inflanciech”.

⁷¹ T. Wasilewski, *Plater Teofil Jan*, PSB, 26, 1981, s. 685–686; S. Konarski, *Platerowie*, Buenos Aires–Paryż 1967; *Urzednicy inflancy*, nr 1842. Data konwersji Teofila Jana Platera na katolicyzm pozostaje nieznana.

Platerem, dzierżącym od 1670 r. starostwo dyneburskie⁷² (najważniejsze spośród starostw polsko-inflanckich), a pozostającym przy konfesji augsburskiej. Dodajmy, że w skład komisji wszedł wówczas także Otto Fryderyk Felkierzamb (zm. 1705), pierwszy kasztelan inflancki (od 1677), który również był konwertytą (wraz z całą rodziną przeszedł na katolicyzm przed 1677 r.)⁷³.

Powolne początkowo tempo rekonstrukcji zniszczonej w latach 1654–1667 sieci miejsc kultu chrześcijańskiego w województwie inflanckim nie było jedynie efektem motywowanego względami religijnymi oporu miejscowej szlachty, czy to katolickiej, czy luterańskiej. W zniszczonym kraju każdy nadający się pod uprawę grunt był w miarę możliwości zagospodarowywany, także dawne uposażenia miejscowych świątyń⁷⁴, a obawa ponoszenia nowych obciążeń związanych z utrzymaniem miejsc kultu skutecznie tonowała religijne uniesienia.

Postępująca degradacja dotychczasowego systemu względnego równouprawnienia innowierców, coraz wyraźniejsze uzależnianie kariery urzędniczej (nawet na niższych szczeblach ziemskich) i ewentualnej asymilacji od wyznawanej religii, a także rosnąca od połowy XVII w. nieufność wobec cudzoziemców, „obcych” (a tak postrzegano często Inflantczyków i Kurlandczyków o niemieckich korzeniach, nawet tych zamożnych, posiadających dobra na Litwie)⁷⁵, skłoniły pod koniec XVII w. kolejnych polsko-inflanckich luteranów do odstąpienia od wiary przodków na rzecz katolicyzmu. Rzeczywista skala konwersji jest trudna do oszacowania, wiadomo jednak, że na zmianę wyznania decydowały się osoby pochodzące z różnych warstw społecznych, a inspiratorami tych decyzji byli przede wszystkim jezuici⁷⁶.

⁷² *Urządnicy inflanccy*, nr 1108, 1951.

⁷³ Zob. A. Przyboś, *Felkersamb (Felkierzamb, Felkierzan, Felkersam, Felkierzon, Voelkersahm) Otto Fryderyk*, PSB, 6, 1948, s. 412–413; S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 36.

⁷⁴ Zob. np. Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka we Lwowie, Oddział Rękopisów, f. 13, nr 45, k. 61ver., gdzie w inwentarzu dóbr należących do Borchów z 1679 r. wzmiankowany jest „folwarek” zwany „Feymanka”, gdzie „przedtym plebania była z kilką chłopów [...], którzy przedtym księdzu słuchali”. Brak jednak pewności co do konfesji wspomnianego tu „księdza”.

⁷⁵ Por. S. Ciara, op. cit., s. 36–37; A. Rachuba, op. cit., s. 241–246; W. Kriegseisen, *Společnosť ewangelická wobec państwa w XVI–XVIII w. – ciągłość i zmiana*, w: *My i oni. Společzeństwo nowożytniej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegseisen, Warszawa 2016, s. 186 nn.

⁷⁶ Przykładowo jezuici z Iłukszty (Semigalia) w latach 1691–1765 mieli przyczynić się do konwersji na katolicyzm przynajmniej 151 luteranów; zob. M. Inglot SJ,

Za największe swoje sukcesy uważali oni przypadki zmiany konfesji przez osoby zamożne i dobrze ustosunkowane, zarówno ze względu na propagandowy wydźwięk takiego wydarzenia, jak i możliwe dalsze konsekwencje dla większej grupy ludzi (rodziny konwertyty, jego służby, a także poddanych, jakkolwiek nie oznaczało to oczywiście, że i oni musieli natychmiast dokonać zmiany wyznania).

Wśród przypadków konwersji dokonanych w tym czasie w województwie inflanckim i wzbudzających zainteresowanie daleko poza granicami Łatgalii czy sąsiedniej Kurlandii była decyzja podjęta przez wspomnianego powyżej Jana Andrzeja Platera (ok. 1626–1696).

Jan Andrzej Plater pochodził z rodu związanego z Łatgalią od pierwszej połowy XVI w.⁷⁷, przez poprzedzające 150 lat regularnie zasilającego wojska Rzeczypospolitej utalentowanymi oficerami⁷⁸. Plater, w młodości rzekomo pobierający wraz z dwoma młodszymi braćmi (Fabianem i przywoływanym już wcześniej Teofilem Janem) nauki w Gimnazjum Akademickim w Toruniu (pod opieką niejakiego „Phusendorffa”)⁷⁹, przez wiele lat służył w litewskiej armii. Zaliczał się do grona zaufanych oficerów hetmana wielkiego litewskiego Michała Kazimierza Paca (zm. 1682), za którego sprawą został starostą

op. cit., s. 40 (dane są niepełne, faktyczna liczba konwertytów mogła być więc wyższa). Dyneburscy jezuiti, po umiarkowanych początkowo sukcesach (np. w 1667 r. przyczynili się do zaledwie 9 konwersji, a w 1668 r. – do 14, przy czym prócz luteranów w gronie konwertytów znaleźli się wówczas również tzw. schizmatycy), w ostatnich trzech dekadach XVII w. dokonywali rocznie po kilkadziesiąt „nawróceń” protestantów (w 1674 r. było to 70 luteranów, w 1676 r. – 27 luteranów i 4 kalwinistów, w 1677 r. – 38 luteranów, w 1678 r. – 35 luteranów, w 1681 r. – 64 luteranów i 7 kalwinistów, w 1682 r. – 59 luteranów, w 1684 r. – 46 luteranów, w 1690 r. – 47 luteranów i 10 kalwinistów). Duży sukces odnotowali w 1683 r., gdy udało im się przekonać do konwersji 209 luteranów i 7 kalwinistów. W początkach XVIII w. skala „nawróceń” staje się już skromniejsza, jakkolwiek wpływ na to miały bez wątpienia także toczące się działania wojenne (w 1710 r. jezuiti odnotowują jedynie 2 konwersje osób wyznania augsburskiego, w 1711 r. – 1, w 1712 r. – 9, w 1713 r. – 25, a w 1717 r. – 10, przy czym nie tylko luteranów); dane za: FHLSJ 1, s. 357–362, 367, 380–382, 384.

⁷⁷ Już w 1531 r. otrzymali Platerowie od zakonu inflanckiego w lenne władanie Indrycę, a w 1537 r. kolejne dobra w okolicy; G. Manteuffel, *Inflanty Polskie oraz Listy znad Bałtyku*, wstęp, red. i oprac. K. Zajas, Kraków 2009, s. 97.

⁷⁸ Zob. M. Nagielski, *Liczebność i organizacja gwardii przybocznej i komputowej za ostatniego Wazy (1648–1668)*, Warszawa 1989; A. Rachuba, op. cit., s. 237, 240.

⁷⁹ T. Wasilewski, *Plater Fabian*, PSB, 26, 1981, s. 653; idem, *Plater Jan Andrzej Henryk*, w: ibidem, s. 657; idem, *Plater Teofil Jan*, w: ibidem, s. 685. W zachowanej metryce gimnazjum toruńskiego nie występują.

(1670) i gubernatorem dyneburskim (1679)⁸⁰. W lutym 1695 r. dokonał w Warszawie publicznego odwołania swoich luteranckich poglądów i przeszedł wraz ze swym synem na wyznanie katolickie⁸¹. Według Kazimierza Sarneckiego na jego decyzję wpłynął biskup inflancki i piltyński Mikołaj Popławski (zm. 1711), ale bez wątpienia kluczową rolę odegrała w tym przypadku perspektywa nominacji na urząd wojewody inflanckiego – co też wkrótce nastąpiło (28 II 1695) – i wejścia do senatu. Dla polsko-inflanckich Platerów było to wydarzenie przełomowe, wprowadziło bowiem rodzinę w kręgi elity politycznej państwa polsko-litewskiego.

Podjęta przez Jana Andrzeja Platera decyzja wiązała się przekreśleniem dotychczasowych powiązań personalnych i wywołała oburzenie części polsko-inflanckich luteranów⁸². Było ono tym większe, że Plater zdecydował również o likwidacji świątyni luteranckiej funkcjonującej dotychczas w Indrycy⁸³. Drewniany obiekt został najpierw rozebrany, przeniesiony w nowe miejsce (ze wzgórza bliżej Dźwiny) i oddany katolikom. Konsekracji kościoła, noszącego wezwanie św. Jana Chrzciciela, dokonał już po śmierci Jana Andrzeja Platera biskup Popławski (7 IX 1698)⁸⁴. Prócz tego Jan Andrzej Plater zaczął się także czynnie

⁸⁰ Zob. K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008, s. 360, 368, 370–371, 377–379, 393; idem, *Między Rzeczpospolitą a Moskwą*, s. 52.

⁸¹ K. Sarnecki, *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Dziennik i relacje z lat 1691–1696*, oprac. i przyg. do dr. J. Woliński, Wrocław 1958, s. 186: „[22 II 1695 r.] Jmp. Plater został wojewodą inflanckim oraz i katolikiem za kooperacją jm. ks. biskupa inflanckiego; wspólnie z synem swoim publice revocavit”; por. T. Wasilewski, *Plater Jan Andrzej Henryk*, s. 658; A. Rachuba, op. cit., s. 246.

⁸² Czyn Jana Andrzeja Platera spotkał się ze szczególną krytyką ze strony ówczesnego starosty rzeżyckiego, luteranina, Mikołaja Korffa; zob. T. Wasilewski, *Plater Jan Andrzej Henryk*, s. 658; S. Ciara, op. cit., s. 36–37. Korff publicznie oburzał się, że on w obliczu takiej propozycji odmówiłby. Na taki właśnie krok zdecydował się inny luteranin, pułkownik Jerzy Tyzenhauz, któremu zaproponowano w sierpniu 1677 r. województwo smoleńskie, pod warunkiem konwersji na katolicyzm; zob. A. Rachuba, op. cit., s. 246, przyp. 45.

⁸³ Jeszcze w 1676 r. miejscowy „ksiądz predykant” dysponował wymiernym uposażeniem (folwarkiem) i płacił pogłównie od siebie, żony i 3 czeladzi-plebejów; zob. B. Dybaś, *Rejestr pogłównego ziemi inflanckiej z 1676 roku*, „Zapiski Historyczne”, 66, 2001, 1, s. 104. Dekadę później (1685/1686) Jan Andrzej Plater nadal płacił pogłównie „od predykanta [indryckiego? – P.A.J.] y żony jiego y czeladzi iego”, Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Vilnius), Seniejį aktai 3417, cz. 2, k. 2037ver.

⁸⁴ S. Załęski, op. cit., t. 4, cz. 3, s. 1321; S. Konarski, op. cit., s. 53; A. Przyboś, *Popławski Mikołaj h. Drzewica*, PSB, 27, 1983, s. 615. Na temat kościoła pw.

angażować w prowadzenie katolickiej misji w sąsiedniej, protestanckiej Kurlandii⁸⁵.

Poza Janem Andrzejem Platerem na zmianę wyznania zdecydował się również Jerzy Konstanty Hylzen, nie wiadomo jednak, kiedy dokładnie do tego doszło. Jego młodość i początki kariery pełne są niejasności i sprzeczności⁸⁶, które wymagają jeszcze dalszych badań⁸⁷. Niewzbudzającymi wątpliwość elementami jego życiorysu są jego związki z dworem królewskim⁸⁸, dzięki czemu już w 1713 r. udało mu się uzyskać nominację na starostwo marienhauskie⁸⁹, czy jego

św. Jana Chrzciciela, najstarszej drewnianej świątyni współczesnej Łatgalii, zob. [R. Kaminska], *Indricas Sv. Jāņa Kristītāja Romas katoļu baznīca*, w: R. Kaminska, A. Bistere, *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums vēsturiskajā Krāslavas rajonā*, Rīga 2015, s. 80–89.

⁸⁵ Zob. S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 4: *Kolegia i domy założone za królów Jana Kazimierza, Michała, Jana III, obydwóch Sasów i Stanisława Augusta, 1648–1773*, Kraków 1905, s. 1538; FHLSJ 1, s. 43.

⁸⁶ Dalszych badań wymaga chociażby rzekomy pobyt Jerzego Konstantego Hylzena na królewskiej Albertynie (semestr zimowy 1693 r.) (taki wariant przyjąłem w tekście: *Podróże edukacyjne zamożnej szlachty z województwa inflanckiego w XVIII wieku. Przykład Borchów i Hylzenów*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 24, 2017, s. 19) czy okoliczności zawarcia związku małżeńskiego z Anną Reginą Schimmelpenninck van der Oye (1675–?), wywodzącą się z holenderskiej rodziny posiadającej tytuł barona (Anna Regina była córką Hieronima (1629–1694), tytułowanego w herbarzach „keurvorstelyke Tribunaals-Raadt”, i Reginy van Schultze); zob. *Groot algemeen historisch, geografisch, genealogisch en oordeelkundig Woorden-Boek [...]*, t. 9, Amsterdam–Utrecht–Gravenhage 1732, s. 93; *Adelyk en aanzienelyk Wapen-Boek van de Zeven Provinciën; waar by gevoegt is een groot aantal genealogien van voornaame adelyke en aanzienelyke familien*, ed. A. Ferwerda, t. 2, Leeuwarden 1763, b. pag.: „ANNA REGINA Schimmelpenninck van der Oye, geboren in 't jaar 1675. Zy is gehuwt aan Johan Georg van Eckel, genaamt Hulsen, Erf-heer der Dagdetische Goederen in Poolsch Lyfland, Starost van Mariëhausen, enz.”.

⁸⁷ Najnowsze odkrycia Łukasza Wróbla pozwalają mieć nadzieję, że wkrótce uda się właściwie naświetlić przynajmniej niektóre spośród tych wątków; zob. idem, *Źródła do dziejów magnackiego rodu. O egodokumentach trzech pokoleń Hylzenów*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, 45, 2018, 2, s. 41–43.

⁸⁸ W 1721 r. był określany mianem dworzanina królewskiego (zob. AGAD, Metryka Koronna, Sigillata, sygn. 20, s. 18), a jego syn, Jan August Hylzen, późniejszy wojewoda miński, nazywał go szambelanem króla Augusta II (zob. J. A. Hylzen, *Inflanty w dawnych swych i wielorakich aż do wieku naszego dziejach i rewolucjach*, Wilno 1750, s. 18), co też przejęli późniejsi badacze (Gustaw Manteuffel, Julian Bartoszewicz).

⁸⁹ *Urządnicy inflancy*, nr 2083.

finansowe wsparcie dla działalności misyjnej jezuitów na terenie Łatgalii⁹⁰. U schyłku życia spotykamy go już w Gdańsku⁹¹, gdzie zmarł w 1737 r. (spoczął w Oliwie, gdzie też jego synowie (syn?) ufundowali mu okazały nagrobek, zachowanych po dziś dzień⁹²). Konwersja Jerzego Konstantego na katolicyzm przyniosła rodzinie wymierne efekty w kolejnym pokoleniu, mianowicie starszy z jego synów – Jerzy Mikołaj (zm. 1775) – został biskupem smoleńskim (1745/1746–1763)⁹³, a młodszy – Jan August (zm. 1767), szerzej znany jako autor pierwszej napisanej w języku polskim historii Inflant⁹⁴ – był kolejno kasztelanem inflanckim (1744–1754) i wojewodą mińskim (1754–1767)⁹⁵.

Oczywiście wymienione przykłady nie wyczerpują pełnej listy konwersji na katolicyzm dokonanych w tym okresie przez przedstawicieli szlachty polsko-inflanckiej. W drugiej połowie XVII w. na taki krok zdecydowali się – pod wpływem jezuitów – chociażby czterej bracia Zyberkowie: Jerzy Alojzy (Alojzy Jerzy Bartłomiej) (1636–1714) – późniejszy dziekan, oficjał inflancki i proboszcz mitawski, Samuel Piotr – miecznik inflancki (1696–1700) i smoleński, Walter (Włodzimierz) Stanisław – podsędek inflancki (1677–1684) i sędzia ziemski inflancki (1690–1702), wreszcie Gotard Ksawery – krajczy inflancki (1683–1704)⁹⁶. W następujących latach zasłynęli oni jako aktywni

⁹⁰ Dzięki niemu powstała chociażby w 1727 r. jezuicka misja w Dagdzie (*missio Hylzeniana*), rozwijana następnie przez jego potomków; zob. S. Załęski, op. cit., t. 4, cz. 3, s. 1319–1320; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 117; A. Mariani, *I gesuiti e la nobiltà polacco-lituana nel tardo periodo sassone (1724–1763). Cultura e istruzione fra tradizione e innovazione*, Poznań 2014, s. 157.

⁹¹ Łukasz Wróbel sugeruje, że przenosiny Jerzego Konstantego Hylzena do Gdańska nastąpiły wkrótce po sporządzeniu przezeń testamentu (2 XII 1723); zob. idem, op. cit., s. 42–43; por. P. A. Jeziorski, *Hylzenowie w Gdańsku. Szkic do dziejów elit dawnego województwa inflanckiego*, „Zapiski Historyczne”, 80, 2015, 3, s. 152–153.

⁹² G. M[anteuffel], *Hylzen*, w: *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. 29–30, Warszawa 1902, s. 617.

⁹³ E. Rostworowski, *Hylzen Jerzy Mikołaj*, PSB, 10, 1962–1964, s. 130.

⁹⁴ J. A. Hylzen, op. cit.; por. B. Dybaś, *Geschichtsdenken, Integration und Identität in Livland um die Mitte des 18. Jahrhunderts. Zur livländischen Geschichte im historischen Werk des Hochadeligen Jan August Hylzen*, „Zeitschrift für historische Forschung”, 29, 2002, s. 81–97.

⁹⁵ *Urzednicy inflanccy*, nr 1241; E. Rostworowski, *Hylzen Jan August*, PSB, 10, 1962–1964, s. 128–129.

⁹⁶ Zob. S. Załęski, op. cit., t. 4, cz. 4, s. 1532; FHLSJ 1, s. 10; *Urzednicy inflanccy*, nr 1265, 1339, 1531, 1608; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 796.

protektorzy misji jezuickich na terenie Semigalii⁹⁷. U schyłku XVII w. przeszli na katolicyzm, czasami razem z rodziną, służbą i poddanymi, również inni, m.in. Melchior Felkierzamb, a także niejaka wdowa Wołosowska⁹⁸. Pierwszy spośród wymienionych jest zapewne tożsamy z Melchiorem Antonim Felkierzambem, kolejno pisarzem grodzkim inflanckim (1683–1691), sędzią grodzkim inflanckim (1690–1699), wreszcie wojskim inflanckim (1697–1723)⁹⁹. Wdowa Wołosowska to najpewniej Krystyna z Szumanów, właścicielka dóbr Skajsta (łot. Skaista), żona Jakuba Wołosowskiego (1690)¹⁰⁰, która po jego śmierci wyszła ponownie za mąż za Mikołaja Żebrowskiego (1702)¹⁰¹.

Pogarszająca się w drugiej połowie XVII w. pozycja innowierców w Rzeczypospolitej spowodowała, że nawet te rodziny polsko-inflanckich luteranów, które zdecydowały się na pozostanie przy wierze przodków, musiały podjąć kroki w celu pozyskania sympatii zamieszkujących województwo inflanckie katolików, a przede wszystkim obecnych tu od kilkudziesięciu lat, wpływowych jezuitów. Tytułem przykładu można tu przywołać zabiegi podejmowane przez Gedeona Jana (Jana Gedeona) Borchę, sędziego Księstwa Inflanckiego, pułkownika wojsk królewskich¹⁰², przedstawiciela rodu związanego ze środkową Łatgalią od schyłku średniowiecza, do którego należały rozległe dobra dziedziczne skupione m.in. wokół Prel i Warklan. W 1684 r., ku powszechnemu zdumieniu miejscowych katolików, zapisał on wraz z żoną dyneburskim jezuitom folwark zwany „Wypir” (Wyping, „Wipenmuyza”), położony w pobliżu

⁹⁷ FHLSJ 1, s. 149–150, 152–155, 167, 227–231.

⁹⁸ Ibidem, s. 373 (1698 r.). Wołosowska występuje w edycji, zapewne błędnie, jako „Wotosowska”.

⁹⁹ *Urzednicy inflancy*, nr 1401, 1597, 1856. W latach 1694–1701 występował także jako wojski czernihowski; zob. *Urzednicy wojewodztwa kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, Kórnik 2002 (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, t. 3), nr 1594.

¹⁰⁰ Zob. B. Breżgo, *Latgolas vēstures materialis*, t. 1, Daugavpīlī 1944, s. 8.

¹⁰¹ LVVA, f. 712-2, nr 9, k. 48 (= *Szlachta polsko-inflancka wobec przelomu. Materiały z dyneburskich akt grodzkich i ziemskich z lat 1764–1775*, wyd. B. Dybaś, P. A. Jeziorski, współpr. T. Wiśniewski, Toruń 2018, dok. nr 117).

¹⁰² Por. E. Łopaciński, *Borch Fabjan*, PSB, 2, 1936, s. 311. W druku wydanym z okazji ślubu Gedeona Jana Borchę z Elżbietą Heleną z Platerów (odbył się on w Hołotach w pow. wilkomierskim, 25 II 1664) pan młody występował jako dworzanin pokojowy i chorąży gwardii królewskiej; zob. [S. K. Platerowicz], *Złote Pierścienie / Na Wesole Gody / Jego Mości Pana / P. Jana Gedeona Borka / Pokoiewego Dworzanina y Chorążego Gwardiey J.K.M. [...]*, b.m. i d., b. pag.

Rzeżycy (łot. Rēzekne) oraz grunt w sąsiedztwie rzeżyckiego zamku, na którym stała niegdyś karczma¹⁰³. Kolejnym ukłonem wobec katolików mogło być również pozostawienie bez obsady „plebanii confesiey auszpurskiej alias augustianskiej”, która wówczas znajdowała się w Prelach (1690)¹⁰⁴, należących do żony Gedeona Jana – Elżbiety Heleny z Platerów¹⁰⁵ (jakkolwiek kolejna „plebania” tego rodzaju, znajdująca się w borchowskich Warklanach, została nieco wcześniej obsadzona¹⁰⁶). W 1693 r., na krótko przed śmiercią, Gedeon wraz z żoną miał również rzekomo zapisać dyneburskim jezuitom kilka wsi położonych w trakcie dyneburskim¹⁰⁷. Już w następnym roku dyneburscy jezuita chwalili się także, że w bliżej nieokreślonych dobrach należących do Borchów i Grothuzów (Grothuß) przywrócili do wiary katolickiej 836 osób¹⁰⁸. Tak zmasowana akcja raczej nie mogła się odbyć bez wiedzy i zgody właścicieli tych majątków¹⁰⁹.

¹⁰³ FHLSJ 1, s. 272; por. Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka we Lwowie, Oddział Rękopisów, f. 13, nr 29, k. 21–21ver., gdzie pełny tekst nadania (dok. spisano w Dyneburgu 9 X 1684).

¹⁰⁴ Jeszcze w rejestrze pogłównego ziemi inflanckiej z 1676 r. wzmiankowany był miejscowy „ksiądz predykant”, który płacił wówczas pogłowne od siebie, swojej żony oraz 11 czeladników-plebejuszy i poddanych płci obojga; zob. B. Dybaś, *Rejestr pogłównego*, s. 101.

¹⁰⁵ Elżbieta Helena z Platerów (zm. przed 27 II 1710) była córką Gotarda Platera (zm. 1664) i Jadwigi Elżbiety (Elżbiety Jadwigi) von Tiesenhausen (zm. 1693). Po śmierci Gedeona Jana Borchy poślubiła Aleksandra Korffa, ciwuna korszewskiego; zob. S. Konarski, op. cit., s. 42.

¹⁰⁶ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Vilnius), Senieji aktai 3417, cz. 2, k. 2016ver.; B. Breżgo, op. cit., s. 4. Zakładam, że wspomniany w rejestrze z 1690 r. „ksiądz”, przybyły do owej plebanii „de novo” i zamieszkujący tu „do czasu y woli” Borchowej, był duchownym luterańskim, a nie księdzem katolickim.

¹⁰⁷ S. Konarski, op. cit., s. 42.

¹⁰⁸ FHLSJ 1, s. 372.

¹⁰⁹ Sukcesy misyjne jezuitów na terenie dóbr należących do Borchów najprawdopodobniej łączyć należy z synem Gedeona Jerzego Borchy i Elżbiety Heleny z Platerów – Janem Dominikiem, horodniczym inflanckim (1691–1714), właścicielem Warklan, który przeszedł na katolicyzm (już po śmierci ojca w 1693 r.?) i jak wielu „gorliwych konwertytów” (S. Załęski), zasłynął z licznych fundacji, m.in. misji jezuickiej w dobrach Warków w 1718 r. (FHLSJ 1, s. 296–297; S. Załęski, op. cit., t. 4, cz. 3, s. 1318–1319) oraz misji bazylikańskiej w Jakobsztacie (łot. Jēkabpils), w 1713/1715 r.; por. Т. Рончка-Езиорска, П. А. Езиорски, *Базиліанский „монастырь” в Якобштадте в свете источников из архива графов Борхов в Варажлянах*, „Vēsture. Avoti un Cilvēki. History. Sources and People”, 22, 2019, s. 193–195; A. Gil, *Kościół wschodnie w Inflantach i ich zaplecze w okresie od XIII do początku XIX wieku. Konteksty, uwarunkowania, tradycje*, Lublin 2019, s. 173–175.

Jedyną znaczącą rodziną związaną z ziemią łatgalską, która mimo pogarszającej się sytuacji innowierców pozostała przy wyznaniu augsburskim, byli Korffowie. Nieprzejednaną postawę umożliwiła im pozycja społeczna i majątkowa rodu, który wydał wielu utalentowanych żołnierzy służących w wojskach Rzeczypospolitej¹¹⁰. W nagrodę za służbę Korffowie otrzymali duże nadania, m.in. w Łatgalii (w tym późniejszą główną siedzibę rodziny – Kryżbork/Krzyżbork/Kreutzburg – pierwotnie jako lenno – w 1583 lub 1585/1589 r., potem w dziedziczne władanie, od 1623 r.¹¹¹). Jeden z Korffów (Mikołaj, zm. 1659) został nawet kasztelanem (1634), a następnie wojewodą wendeńskim (1643)¹¹². W drugiej połowie XVII w. pozycja rodziny wyraźnie jednak podupadła (otrzymywali już głównie nominacje na inflanckie urzędy ziemskie: oboźnego, skarbnika, strażnika, wojskiego¹¹³), jakkolwiek udało im się utrzymać przy dochodowym starostwie rzeżyckim (1688–1708, 1713–1797)¹¹⁴, co należy uznać za bardzo duży sukces.

Dobra Korffów były jedynym miejscem w Łatgalii, w którym wyznawcy konfesji augsburskiej mogli czuć się uprzywilejowani. Już w 1618 r. Korffowie ufundowali w Kryżborku dla współwyznawców świątynię, która w latach 1683–1685/1688 została zastąpiona murywanym obiektem¹¹⁵. Jej opiekunowie w miarę możliwości podejmowali

¹¹⁰ Por. M. Nagielski, *Guardia królewska szkołą korpusu oficerskiego autoramentu cudzoziemskiego Rzeczypospolitej za dwóch ostatnich Wazów (1632–1668)*, „Przegląd Historyczny”, 73, 1982, 3–4, s. 207–226; idem, *Liczebność i organizacja gwardii*; A. Rachuba, op. cit., s. 240; D. Raczkiewicz, *Udział rajtarii litewskiej w wojnie inflanckiej ze Szwecją w latach 1621–1622*, „Studia Historyczne”, 58, 2015, 1, s. 3–24.

¹¹¹ H. Kotarski, *Korff Mikołaj*, PSB, 14, 1968–1969, s. 70–71; H. Kotarski, A. Przyboś, *Mikołaj Korff*, w: ibidem, s. 71–72; *Urzednicy inflanccy*, nr 2012–2013.

¹¹² H. Kotarski, A. Przyboś, *Mikołaj Korff*.

¹¹³ Za: *Urzednicy inflanccy*.

¹¹⁴ Ibidem, nr 2180, 2183, 2184.

¹¹⁵ Budowla ta została zburzona w 1818 r. i zastąpiona nową (wzniesioną w latach 1818–1824), która dotrwała do naszych czasów; zob. T. Kallmeyer, op. cit., s. 66; V. Mašnovskis, op. cit., t. 2, s. 284–295; M. Putniņa, *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums vēsturiskajos Aizkraukles un Jēkabpils rajonos*, Rīga 2018, s. 162–169. W przeddzień pierwszego rozbioru państwa polsko-litewskiego (1772) była to jedyna świątynia luterkańska na terenie województwa inflanckiego; zob. C. L. Tetsch, *Curlaendischer Kirchen-Geschichte von dem Zustande dieser Provincial-Kirche, bis zum Ableben Gotthards, ersten Herzogs zu Curland, nebst der gegenwaertigen außerlichen kirchlichen Verfassung dieses Herzogthums*, Th. 1, Riga–Leipzig 1767, s. 278.

starania, by miejscowymi pastorami zostawały osoby dobrze wykształcone i aktywne intelektualnie, jak np. Mathias Michael Mittelfort (pastor kryżborski do 1708, wcześniej rektor szkoły w kurlandzkiej Goldyndze, łot. Kuldīga)¹¹⁶, Jakob Wilhelm Pusin(n) (pastor kryżborski w latach 1708–1722)¹¹⁷ czy Friedrich Ernst Brockhusen (pastor kryżborski w latach 1761–1774)¹¹⁸. Wielu spośród nich charakteryzowało się także dużym doświadczeniem, zdobytym podczas wieloletniej służby w innych gminach (parafiach) luterzańskich, rozrzuconych na terenie pobliskiej Kurlandii¹¹⁹.

Dzięki posiadanym wpływom i pozycji majątkowej Korffowie starali się w miarę możliwości wspierać duchownych luterzańskich na terenach, które podlegały wzmożonej działalności misyjnej ze strony katolików. Przykładowo w należących do Korffów dobrach „Liwen Muiža” (dawniej Liewnhof, dziś łot. Līvāni), wcześniej własności Pociejów, którzy w latach siedemdziesiątych XVII w. ufundowali tu katolicki kościół¹²⁰, w 1690 r. wzmiankowany jest również „xiądz confesiey auszpurkskiej”, mieszkający w folwarku „Asoten”¹²¹. Również w Fejmanach (łot. Feimaņi), które do 1715 r. należały do Korffów¹²²,

¹¹⁶ A. W. Hupel, *Hrn. J.B. Fischer's Beytraege und Berichtigungen zu Hrn. F.R. Gadebusch livlaendischer Bibliothek. Nebst andern kuerzern Aufsaetzen etc.*, Riga 1782 (Der nordischen Miscellaneen viertes Stueck), s. 106; *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*, Bd. 3, bearb. J. F. von Recke, K. E. Napiersky, Mitau 1831, s. 232; K. E. Napiersky, *Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland*, H. 3: *Lebensnachrichten von den livländischen Predigern, mit litterärischen Nachweisen*, T. 2, Mitau 1851, s. 78–79; T. Kallmeyer, op. cit., s. 67; G. Otto, *Ergänzungen zu: „Die öffentlichen Schulen Kurlands zu herzoglicher Zeit 1567–1806”*, „Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst und Jahresbericht des kurländischen Provinzialmuseums aus dem Jahre 1911”, (Mitau) 1912, s. 51.

¹¹⁷ *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten Lexikon*, Bd. 3, s. 452; T. Kallmeyer, op. cit., s. 67.

¹¹⁸ *Nachrichten ueber die Prediger der Buschhofschen und Holmhofschen Gemeinde in der Selburgischen Praepositur in Curland seit der Reformation*, „Das Inland. Eine Wochenschrift fuer Liv-, Esth- und Curlandische Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur”, 25, 1836, kol. 430; E. Amburger, *Die Pastoren der evangelischen Kirchen Rußlands vom Ende des 16. Jahrhunderts bis 1937. Ein biographisches Lexikon*, Lüneburg–Erlangen 1998, s. 158.

¹¹⁹ Por. np. postać wspomnianego wyżej pastora kryżborskiego Friedricha Ernsta Brockhusena, wcześniej związanego z kościołem w Buschhof (1758–1761); *Nachrichten*, kol. 430; E. Amburger, op. cit., s. 158.

¹²⁰ *Akta wizytacji generalnej*, s. 164–165.

¹²¹ B. Breżgo, op. cit., s. 5.

¹²² Zob. G. Manteuffel, *Inflanty Polskie*, s. 176.

pod koniec 1692 r. wzmiankowany był „kościół [...] auszpurskiej confessii”, zlokalizowany blisko dworu¹²³. Według Gustawa Manteuffla luteranśki kościół istniał tu aż do 1715 r., a następnie został przekształcony w świątynię katolicką¹²⁴. Do podawanych przez tego zasłużonego badacza informacji należy jednak podchodzić z pewną dozą ostrożności, w nowszych badaniach zwraca się bowiem uwagę chociażby na wcześniejszą obecność jezuitów na terenie dóbr fejmańskich, sięgającą 1706 lub 1708 r.¹²⁵, co mogło – jakkolwiek nie musiało – być związane z wstrzymaniem działalności luteranśkich pastorów na tym terenie. Pomijając nasuwające się wątpliwości, warto jednak podkreślić, że w efekcie nieustępliwego trwania Korffów przy konfesji augsburskiej i prowadzonej w ich dobrach polityki wyznaniowej, w początkach drugiej połowy XVIII w. dobra kryżborskie (krzyżborskie) nadal zamieszkiwała ludność w większości luteranśka¹²⁶. Ten stan nie uległ większej zmianie nawet w kolejnym stuleciu, w drugiej połowie XIX w. mieszkańcy dóbr kryżborskich nadal byli w 2/3 luteranami¹²⁷.

Z drugiej strony należy jednak pamiętać, że nawet Korffowie unikali otwartego występowania przeciwko katolikom zamieszkującym ich łatgalskie majątki i wspierali znajdujące się w nich katolickie świątynie. Przykładowo starosta rzeżycki Mikołaj Korff, ten sam, który krytykował Jana Andrzeja Platę w związku z przejściem na katolicyzm, w początkach XVIII w. występował jako patron kościoła katolickiego w Liwenmujży, wspierając jego działalność nadaniami ziemskimi¹²⁸. Także inni przedstawiciele rodziny Korffów nie stronili od

¹²³ Ówczesny stan obiektu pozostawiał wiele do życzenia – dach był stary, a okna w dużej części powybijane (lepiej wyglądało jedynie nowe ogrodzenie). „Apparata tegoż kościoła” znajdowały się u jego kolatorów, tj. Korffów, a na utrzymanie „xiędza” składali się miejscowi poddani; zob. *Историко-юрудические материалы*, t. 31, s. 396–397.

¹²⁴ G. Manteuffel, *Inflanty Polskie*, s. 176.

¹²⁵ Por. [R. Kaminska], *Feimaņu Sv. Jāņa Kristītāja Romas katoļu baznīca*, w: R. Kaminska, A. Bistere, *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums Rēzeknes pilsētā un rajonā*, Rīga 2011, s. 98.

¹²⁶ Por. uwagi w wizytacji diecezji inflanckiej z 1761 r.; *Akta wizytacji generalnej*, s. 4.

¹²⁷ G. M[anteuffel], *Kryżbork*, SGKP, 4, 1883, s. 769.

¹²⁸ Zob. skargę księdza Malchera Franciszka Bohusza, kanonika inflanckiego, proboszcza dyneburskiego i plebana liwenmujskiego, na Stefana Reymera, podkomorzego parnawskiego i pułkownika królewskiego, dotyczącą zniszczeń w folwarku stanowiącym uposażenie kościoła katolickiego w Liwenmujży: LVVA, f. 712-1, nr 57, k. 12–13ver. (4 II 1701); por. też *Akta wizytacji generalnej*, s. 164–184 (wizytacja kościoła parafialnego w Liwenmujży z 1761 r.).

kontaktów z duchownymi katolickimi¹²⁹, co więcej, nierzadko przedradzały się one w wymierne wsparcie dla różnych zbożnych inicjatyw, jak chociażby rozbudowa jezuickiej rezydencji w Iłukszcie (łot. Iļūkste) w połowie XVIII stulecia¹³⁰.

W innych regionach osiemnastowiecznej Łatgalii (woj. inflanckiego) sytuacja luteranów była już bez porównania gorsza, jakkolwiek trudno też mówić o otwartej wrogości wobec nich czy uprzedzeniach¹³¹. Nie mieli oporów dyneburscy jezuita przed oddaniem w 1779 r. w dzierżawę swojej apteki luteraninowi z Rygi, Alardowi¹³². Również katolicka szlachta polsko-inflancka chętnie wydzierżawiała lub oddawała pod zastaw swoje dobra kupcom z Rygi¹³³, wśród których nie brak też było luteranów. Brać szlachecka otwarta była także na nowych osadników, którzy zasiedlali rozwijające się przężnie od połowy XVIII w. „miasteczka” polsko-inflanckie (np. Krasław

¹²⁹ Zob. nie do końca czytelne kontakty Ludwika (Gertrudy?) z Felicierów Frankówny Korffowej (zm. przed 1749), żony Jakuba Korffa, strażnika inflanckiego (1677–1702), z duchownymi fejmańskimi (zastaw gruntów za gotówkę?, zapis 1000 talarów na plebanię w Fejmanach?), wspomniane w dokumentach z 1749 i 1751 r.: LVVA, f. 712-1, nr 96, k. 194–197ver.; *Akta wizytacji generalnej*, s. 83–87.

¹³⁰ FHLSJ 1, s. 177.

¹³¹ W przeanalizowanych dotychczas aktach grodzkich i ziemskich dyneburskich z XVIII w. nie odnaleziono żadnego przykładu konfliktu o jednoznacznie wyznaniowym charakterze. Oczywiście nie oznacza to, że do takich sytuacji w woj. inflanckim nie dochodziło. Na obecnym etapie badań można jednak sformułować wstępną hipotezę, że w tym okresie i w tej części państwa polsko-litewskiego częściej dochodziło do konfliktów na tle etnicznym niż religijnym. Por. przykład długotrwałego sporu między Ulrychem Wittenem, związanym najprawdopodobniej z Krasławiem Platerów, a Rukszą, dworzaniem Jozafata Zyberka, wojewody inflanckiego (spór jest znany ze skargi wpisanej do akt grodzkich Księstwa Inflanckiego 16 VIII 1769). Początkowo Ruksza napastował Wittena jako dysydenta. Przy trzecim spotkaniu z Wittenem rozsierdzony Ruksza „temi się odkazał słowy, iż chiba się nigdzie więcej z tobą nie podkam, to ci w łeb nie strzelę, a potom iak za Niemca zapłacę”, LVVA, f. 712-1, nr 116, k. 320–320ver.; *Szlachta polsko-inflancka*, dok. nr 46.

¹³² *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 140. Alard w trzecim roku dzierżawy rzekomo ograł aptekę i zbiegł.

¹³³ Por. przykład Karla Gottlieba Donnatha, ryskiego kupca, dzierżawiącego w połowie XVIII stulecia Cecyn i Małnów Szadurskich, a także trzymającego w dożywotnim zastawie wydzielone z dóbr Prezma (należących do Pereswit-Sołtanów) tartak, młyn i folwark zwany „Donathowo”; zob. dok. z 1753 r.: LVVA, f. 712-1, nr 86, k. 115.

Platerów)¹³⁴; nie przeszkadzało jej nawet to, że wbrew formalnym zakazom ówczesna migracja została zdominowana przez Żydów¹³⁵. Napływ niemieckiej ludności, wśród których występowali także luteranie, był w tym okresie bez porównania skromniejszy¹³⁶, jakkolwiek – co warto mieć na uwadze – dotyczył nie tylko ośrodków miejskich i protomiejskich. „Niemców” (oczywiście nie zawsze tożsamy z luteranami), trudniących się zazwyczaj handlem, spotykamy w XVIII w. także na wsi, np. w dobrach Borchów¹³⁷. Generalnie od około połowy XVIII w. zepchnięci nad Dźwinę luteranie, których zwarte osadnictwo ograniczało się wyłącznie do dóbr należących do Korffów, a obecność wśród polsko-inflanckiej szlachty jedynie do dziedziców Kryżborka, przestali zaprzętać w poważniejszym zakresie uwagę miejscowej opinii szlacheckiej. Sejmikująca w Dyneburgu szlachta z większą uwagą przypatrywała się chociażby narastającemu problemowi starowierów¹³⁸, a jeśli już poruszała zagadnienia związane z relacjami pomiędzy katolikami i protestantami, to wyłącznie w kontekście sąsiedniego lenna kurlandzkiego¹³⁹.

¹³⁴ Por. P. A. Jeziorski, *Wydarzenia z lat 1768–1772 w województwie (księstwie) inflanckim w świetle korespondencji rodziny Broel-Platerów*, w: *Litwa i jej sąsiedzi w relacjach wzajemnych (XVII–XIX w.)*, red. I. Janicka, A. Kołodziejczyk, Olsztyn–Gdańsk 2014, s. 37–40; *Szlachta polsko-inflancka*, s. 18–19.

¹³⁵ Por. H. Strods, op. cit., s. 171 nn.; P. A. Jeziorski, *Wydarzenia z lat 1768–1772*, s. 38–39.

¹³⁶ Skala migracji ludności niemieckiej do Łatgalii w tym okresie była jednak raczej niewielka; por. H. Strods, op. cit., s. 175.

¹³⁷ Na przykład trzech „targowych niemców, na ogrodach mieszkających” wymienia inwentarz dóbr Kamieniec, „miasteczka zeymelskiego” i folwarku „Szulciszki” z 1705 r., sporządzony przy okazji oddawania ich przez Fabiana Kazimierza Borchę, starostę lucyńskiego, w zastaw Wilhelmowi Zassowi, podkomorzycowi zelborskiemu i jego żonie, Annie z Borchów; zob. LVVA, f. 712-1, nr 64, k. 232–233ver.; *Историко-юридические материалы*, t. 31, s. 427.

¹³⁸ Por. laudum sejmiku przedkonwokacyjnego w Dyneburgu (6 II 1764): LVVA, f. 712-1, nr 86, k. 266–266ver. (= *Szlachta polsko-inflancka*, dok. nr 1).

¹³⁹ W charakterze przykładu zob. instrukcję na sejm koronacyjny daną posłom obranym na sejmiku w Dyneburgu (29 X 1764): LVVA, f. 712-1, nr 86, k. 365 (= *Szlachta polsko-inflancka*, dok. nr 8) czy instrukcję na sejm zwyczajny daną posłom obranym na sejmiku w Dyneburgu (25 VIII 1766): LVVA, f. 712-1, nr 111, k. 261ver.–262 (= *Szlachta polsko-inflancka*, dok. nr 25).

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: Metryka Koronna, Sigillata, sygn. 20
- Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Rīga): f. 673-1, nr 1247; f. 712-1, nr 57; f. 712-1, nr 64; f. 712-1, nr 86; f. 712-1, nr 96; f. 712-1, nr 116; f. 712-2, nr 9
- Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Vilnius): Senieji aktai, SA 3417, cz. 2
- Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka we Lwowie (Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, Львів): Oddział Rękopisów, f. 13, nr 29; f. 13, nr 45

Źródła drukowane

- Adelyk en aanzienelyk Wapen-Boek van de Zeven Provinciën; waar by gevoegt is een groot aantal genealogien van voornaame adelyke en aanzienelyke familien*, ed. A. Ferwerda, t. 2, Leeuwarden 1763
- Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku*, wyd. S. Litak, Toruń 1998
- Bienemann F. jun., *Ein polnischer Index der schwedischen Anhänger in Livland vom Beginn des XVII. Jahrhunderts*, „Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1894”, 1895, s. 86–103
- Brežgo B., *Latgolas vēstures materiāli*, t. 1, Daugavpili 1944
- Dybaś B., *Rejestr pogłównego ziemi inflanckiej z 1676 roku*, „Zapiski Historyczne”, 66, 2001, 1, s. 81–106
- Fontes historiae Latviae Societatis Jesu*, cz. 1, wyd. J. Kleijntjens, Riga 1940
- Groot algemeen historisch, geographisch, genealogisch en oordeelkundig Woorden-Boek [...]*, t. 9, Amsterdam–Utrecht–Gravenhage 1732
- Hupel A. W., *Hrn. J.B. Fischer's Beytraege und Berichtungen zu Hrñ. F.R. Gadebusch livlaendischer Bibliothek. Nebst andern kuerzern Aufsætzen etc.*, Riga 1782 (Der nordischen Miscellaneen viertes Stueck)
- Hylzen J. A., *Inflanty w dawnych swych i wielorakich aż do wieku naszego dziejach i rewolucjach*, Wilno 1750
- Ivanovs A., Kuznecovs A., *Dinaburga krievijas valsts seno aktu arhiva dokumentos (1656–1666). Динабург в документах Российского государственного архива древних актов (1656–1666)*, t. 1–2, Daugavpils 2002
- Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu über ihre Wirksamkeit in Riga und Dorpat 1583–1614*, hrsg. E. Kurtz, Riga 1925
- Johann Renner's Livländische Historien*, hrsg. R. Hausmann, K. Höhlbaum, Göttingen 1876

- Kurland. Vom polnisch-litauischen Lehnherzogtum zur russischen Provinz. Dokumente zur Verfassungsgeschichte 1561–1795*, hrsg. E. Oberländer, V. Keller, Paderborn 2008
- Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch*, Abt. 1, Bd. 11: 1450–1459, hrsg. P. Schwartz, Riga–Moskau 1905
- Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch*, Abt. 2, Bd. 3: 1506–1510, hrsg. L. Arbusow, Riga–Moskau 1914
- Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500)*, hrsg. H. von Bruiningk, N. Busch, Riga 1908
- Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1501 bis 1545)*, hrsg. H. von Bruiningk, Riga 1923
- Matricularum Regni Poloniae Summaria excussis condicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*, oprac. J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska, red. J. Sawicki, cz. 5: *Sigismundi Augusti regis tempora complectens (1548–1572)*, t. 2: *Acta vicecancellariorum 1548–1572*, Varsoviae 1961
- [Platerowicz S. K.], *Złote Pierścienie / Na Wesole Gody / Jego Mości Pana / P. Jana Gedeona Borka / Pokoiowego Dworzanina y Chorążego Gwardiey J.K.M. [...]*, b.m. i d.
- Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm*, Bd. 1–2, hrsg. C. Schirren, Reval 1861–1862
- [Samson H.], *Der Zustand der Kirchen in Livland 1630*, „Baltische Monatschrift”, 57, 1904, 46/6, s. 452–459
- Sarnecki K., *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691–1696*, oprac. i przyg. do dr. J. Woliński, Wrocław 1958
- Szlachta polsko-inflancka wobec przelomu. Materiały z dyneburskich akt grodzkich i ziemskich z lat 1764–1775*, wyd. B. Dybaś, P. A. Jeziorski, współpr. T. Wiśniewski, Toruń 2018
- Tetsch C. L., *Curiaendischer Kirchen-Geschichte von dem Zustande dieser Provincial-Kirche, bis zum Ableben Gotthards, ersten Herzogs zu Curland, nebst der gegenwaertigen aeusserlichen kirchlichen Verfassung dieses Herzogthums*, Th. 1, Riga–Leipzig 1767
- Źródła dziejowe*, t. 24, cz. 1: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 13: *Inflanty*, cz. 1, wyd. J. Jakubowski, J. Kordzikowski, Warszawa 1915
- Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилёвской*, т. 27, 31, Витебск 1898, 1903
- Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 70 (1582–1585). Кніга запісаў № 70 (Копія канца XVI ст.)*, wyd. A. A. Мяцельскі, Мінск 2008

Opracowania

- Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*, Bd. 3, bearb. J. F. von Recke, K. E. Napiersky, Mitau 1831
- Amburger E., *Die Pastoren der evangelischen Kirchen Rußlands vom Ende des 16. Jahrhunderts bis 1937. Ein biographisches Lexikon*, Lüneburg–Erlangen 1998
- Angermann N., *Die russische Herrschaft im östlichen und mittleren Livland 1654–1667*, w: *Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*, hrsg. B. Jähnig, K. Militzer, Münster 2004, s. 351–367
- Arbusow L., *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*, Leipzig 1921
- Balcererek M., *Narodziny Polskich Inflant. Walki o Dyneburg w latach 1625–1627*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3: *Inflanty Polskie*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2012, s. 125–138
- Baltisches Historisches Ortslexikon*, hrsg. H. Feldmann, H. von zur Mühlen, Bd. 2: *Lettland (Südlivland und Kurland)*, bearb. H. Feldmann, R. von Kymmel, D. Lydike, H. von zur Mühlen, C. Redlich, S. Weikert-Girgensohn, Köln–Wien 1990
- Bobiatyński K., *Daugavpils un Poļu Inflantija (Latgale) Polijas-Lietuvas (Žečaspospoltas) valsts kara laikā ar Maskaviju 1654.–1655. gadā*, „Latvijas Kara muzeja gadagramata”, 6, 2005, s. 82–95
- Bobiatyński K., *Dyneburg i Inflanty Polskie podczas wojny Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1656*, „Zapiski Historyczne”, 70, 2005, 2–3, s. 107–123
- Bobiatyński K., *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008
- Bobiatyński K., *Między Rzeczpospolitą a Moskwą – Dyneburg i Inflanty Polskie w latach 1665–1667*, „Zapiski Historyczne”, 76, 2011, 3, s. 37–55
- Caune A., Ose I., *Latvijas viduslaiku mūra baznīcas 12. gs. beigās – 16. gs. sākums. Enciklopēdija*, Rīga 2010
- Christiani T., *Die Gegenreformation in Livland*, „Baltische Monatschrift”, 36, 1889, 7, s. 567–611
- Ciara S., *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990
- Dopkewitsch H., *Die Burgsuchungen in Kurland und Livland vom 13.–16. Jahrhundert*, „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte”, 25, 1933–1937, 1, s. 1–108
- Dybaś B., *Geschichtsdenken, Integration und Identität in Livland um die Mitte des 18. Jahrhunderts. Zur livländischen Geschichte im historischen Werk des*

- Hochadeligen Jan August Hylzen*, „Zeitschrift für historische Forschung”, 29, 2002, s. 81–97
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebiń SJ, Kraków 2004
- Gil A., *Kościół wschodnie w Inflantach i ich zaplecze w okresie od XIII do początku XIX wieku. Konteksty, uwarunkowania, tradycje*, Lublin 2019
- Helk V., *Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa*, Odense 1977
- Hormuth D., „*Livonia est omnis divisa in partes tres*”. *Studien zum mental mapping der livländischen Chronistik in der Frühen Neuzeit (1558–1721)*, Stuttgart 2012 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. 79)
- Inglot M. SJ, *Kolegium księży Jezuitów w Iłkuzszcie*, Kraków 2000
- Jankiewicz A., *Inflanty i Księstwo Kurlandii i Semigalii – inflanckie „Prusy” trochę inaczej – parę uwag o zapomnianej Unii Wileńskiej 1561 roku*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 20, 2013, s. 19–42
- Jeziorski P. A., *Hylzenowie w Gdańsku. Szkic do dziejów elit dawnego województwa inflanckiego*, „Zapiski Historyczne”, 80, 2015, 3, s. 151–168
- Jeziorski P. A., *Podróże edukacyjne zamożnej szlachty z województwa inflanckiego w XVIII wieku. Przykład Borchów i Hylzenów*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 24, 2017, s. 11–24
- Jeziorski P. A., *Właściciele majątków ziemskich na terenie Inflant Polskich u schyłku XVI wieku*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3: *Inflanty Polskie*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2012, s. 51–79
- Jeziorski P. A., *Wydarzenia z lat 1768–1772 w województwie (księstwie) inflanckim w świetle korespondencji rodziny Broel-Platerów*, w: *Litwa i jej sąsiedzi w relacjach wzajemnych (XVII–XIX w.)*, red. I. Janicka, A. Kołodziejczyk, Olsztyn–Gdańsk 2014, s. 25–40
- Kallmeyer T., *Die evangelischen Kirchen und Prediger Kurlands*, bearb. G. Otto, Riga 1910
- Kaminska R., Bistere A., *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums Rēzeknes pilsētā un rajonā*, Riga 2011
- Kaminska R., Bistere A., *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums vēsturiskajā Krāslavas rajonā*, Riga 2015
- Karge P., *Die Reformation und Gottesdienstordnung des Markgrafen-Erbbischofs Wilhelm von Riga vom März 1546*, „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte”, 22, 1924, 2, s. 120–161
- Kļava V., *Die livländische Reformation im Spiegel der lettischen Geschichtswissenschaft*, w: *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, Bd. 4, hrsg. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2012, s. 123–146

- Kleeberg G., *Die polnische Gegenreformation in Livland*, Leipzig 1931
- Konarski S., *Platerowie*, Buenos Aires–Paryż 1967
- Kreem J., *Die livländischen Reformation im Spiegel der estnischen Geschichtswissenschaft*, w: *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, Bd. 4, hrsg. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2012, s. 99–121
- Kriegseisen W., *Spoleczność ewangelicka wobec państwa w XVI–XVIII w. – ciągłość i zmiana*, w: *My i oni. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegseisen, Warszawa 2016, s. 159–198
- Loit A., *Reformation und Konfessionalisierung in den ländlichen Gebieten der baltischen Lande von ca. 1500 bis zum Ende der schwedischen Herrschaft*, w: *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, Bd. 1, hrsg. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2009, s. 49–216
- Lukaszewicz J., *O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiej Polsce*, Poznań 1835
- Manteuffel G., *Inflanty Polskie oraz Listy znad Bałtyku*, wstęp, red. i oprac. K. Zajas, Kraków 2009
- Mariani A., *I gesuiti e la nobiltà polacco-lituana nel tardo periodo sassone (1724–1763). Cultura e istruzione fra tradizione e innovazione*, Poznań 2014
- Massalski E. T., *Tablice porównawcze wszystkich wiadomych monet, wag i miar, wyrachowanych na monety, wagi i miary nowe francuskie, nowe polskie i rosyjskie*, Petersburg 1834
- Mašnovskis V., *Latvijas luterāņu baznīcas. Vēsture, arhitektūra, māksla un memoriālā kultūra. Enciklopēdija četros sējumos*, t. 1–2, [Rīga] 2005–2006
- Merczyng H., *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Polsce*, Warszawa 1904
- Michalski S., „Hölzer wurden zu Menschen”. *Die reformatorischen Bilderstürme in den baltischen Landen zwischen 1524 und 1526*, w: *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, Bd. 4, hrsg. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2012, s. 147–162
- Nachrichten ueber die Prediger der Buschhofschen und Holmhofschen Gemeinde in der Selburgischen Praepositur in Curland seit der Reformation*, „Das Inland. Eine Wochenschrift fuer Liv-, Esth- und Curleandische Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur”, 25, 1836, kol. 427–430
- Nagielski M., *Gwardia królewska szkołą korpusu oficerskiego autoramentu cudzoziemskiego Rzeczypospolitej za dwóch ostatnich Wazów (1632–1668)*, „Przegląd Historyczny”, 73, 1982, 3–4, s. 207–226

- Nagielski M., *Liczebność i organizacja gwardii przybocznej i komputerowej za ostatniego Wazy (1648–1668)*, Warszawa 1989
- Napiersky K. E., *Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland, H. 3: Lebensnachrichten von den livländischen Predigern, mit litterarischen Nachweisen*, T. 2, Mitau 1851
- Natanson-Leski J., *Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, Oświęcim 2014 (reedycja wyd. z 1930)
- Neitmann K., *Die Spätzeit des Deutschen Ordens in Livland im Spiegel der „Livländischen Güterurkunden“*, w: *Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*, hrsg. B. Jähnig, K. Miltzer, Münster 2004, s. 185–237
- Niesiecki K., *Herbarz polski*, t. 6, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1841
- Ogle K., *The Evidences of the Activity of the Jesuits in the Architectural Heritage of Polish Livonia*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3: *Inflanty Polskie*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2012, s. 437–450
- Otto G., *Ergänzungen zu: „Die öffentlichen Schulen Kurlands zu herzoglicher Zeit 1567–1806“*, „Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst und Jahresbericht des kurländischen Provinzialmuseums aus dem Jahre 1911“, (Mitau) 1912
- Putniņa M., *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums vēsturiskajos Aizkraukles un Jēkabpils rajonos*, Rīga 2018
- Rachuba A., *Armia Wielkiego Księstwa Litewskiego jako czynnik unifikacji narodowej i kulturowej*, „Przegląd Historyczny”, 88, 1997, 2, s. 237–246
- Raczkiewicz D., *Udział rajtarii litewskiej w wojnie inflanckiej ze Szwecją w latach 1621–1622*, „Studia Historyczne”, 58, 2015, 1, s. 3–24
- Rączka-Jeziorska T., Jeziorski P. A., *Z dziejów Liksny w dawnych Inflantach Polskich. Ludzie i miejsca*, w: *Naród bez państwa na drogach do nowoczesności. Książka jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Szczepana Wierchoślawskiego*, red. M. Niedzielska, Toruń 2017, s. 235–271
- Schmidt Ch., *Auf Felsen gesät. Die Reformation in Polen und Livland*, Göttingen 2000
- Selart A., *Die Rolle des Deutschen Ordens bei der Entstehung der Pfarrorganisation in Livland*, „Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders”, 23, 2018, s. 43–74
- Spārītis O., *Kirchliche Kunst und Architektur in den lettischsprachigen Regionen der baltischen Lande im Zeitalter von Reformation und Konfessionalisierung*, w: *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, Bd. 2, hrsg. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2010, s. 103–173
- Straube G., *Die „polnische Gegenreformation“ in Livland – Ziele und Realitäten*, w: *Prusy i Inflanty między średniowieczem a nowożytnością. Państwo*,

- społeczeństwo, kultura. Zbiór studiów*, red. B. Dybaś, D. Makieła, Toruń 2003, s. 117–123
- Strods H., *Skład etniczny ludności Łatgalii (b. Inflant Polskich) w latach 1772–1959*, „Przegląd Zachodniopomorski”, 4 (33), 1989, 3–4, s. 161–210
- Tarvel E., *Kirche und Bürgerschaft in den baltischen Städten im 16. und 17. Jahrhundert*, w: *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, Bd. 4, hrsg. M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Münster 2012, s. 17–99
- Tazbir J., *Propaganda kontrreformacji wśród chłopów inflanckich (1582–1621)*, „Kwartalnik Historyczny”, 65, 1958, 3, s. 720–741
- Torklus Ch. von, *Die Formierung der mittelalterlichen Kirche Livlands. Strukturen, Träger und Inhalte der kirchlichen Nacharbeit (13.–16. Jahrhundert)*, Bd. 3: *Anhang*, Bonn 2012
- Tyszkowski K., *Polska polityka kościelna w Inflantach (1581–1621)*, w: *Polska a Inflanty*, Gdynia 1939, s. 55–97
- Urzędnicy inflanccy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, A. Rachuba, Kórnik 1994 (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, t. 9)
- Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, Kórnik 2002 (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, t. 3)
- Wittram R., *Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918*, München 1954
- Wittram R., *Die Reformation in Livland*, w: *Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen*, hrsg. R. Wittram, Göttingen 1956, s. 35–52
- Wróbel Ł., *Źródła do dziejów magnackiego rodu. O egodokumentach trzech pokoleń Hylzenów*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, 45, 2018, 2, s. 37–59
- Załęski S., *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 3: *Kolegia i domy założone w drugiej dobie rządów Zygmunta III i za rządów Władysława IV, 1608–1648*; cz. 4: *Kolegia i domy założone za królów Jana Kazimierza, Michała, Jana III, obydwóch Sasów i Stanisława Augusta, 1648–1773*, Kraków 1905
- Балтийский вопрос в конце XV–XVI вв. Сборник научных статей*, red. А. И. Филюшкин, Москва 2010
- Новодворский В., *Борьба за Ливонию между Москвою и Ръчью Посполитою (1570–1582). Историко-критическое изслѣдование*, С.-Петербургъ 1904
- Рончка-Езиорска Т., Езиорски П. А., *Базилианский „монастырь” в Якобштадте в свете источников из архива графов Борхов в Варажлянах*, „Vēsture. Avoti un Cilvēki. History. Sources and People”, 22, 2019, s. 191–200

History of Lutheranism in Latgale in the “Polish Times” (1561–1772)

Religious history of Latgale, a region deeply differentiated from confessional point of view (also nowadays), has been for a long time subject of researchers' interest. It does not, however, mean that all aspects of this complex issue have been sufficiently investigated. One of the research problems, which still awaits a complex analysis, is the history of Lutheranism in that territory in the “Polish times,” that is in the period when Latgale region belonged to the Polish-Lithuanian Commonwealth (1561–1772). This problem has been so far ignored both in the Polish and Latvian research and, for example, the German one, or it has been discussed very cursorily. The reasons of this include a serious decomposition of the source base and its strong dispersion in the whole Central and Eastern Europe. This text is an attempt to summarize the present knowledge on the fate of Latgale Lutherans under the rule of Poland and Lithuania kings in the sixteenth to eighteenth centuries. Based on a differentiated source base (lustrations, revisions of land privileges, court and economic records, correspondence etc.), the author presented such problems like presence of Lutheran preachers in Latgale in the second half of sixteenth century, specifics of the conditions of their work and relations with the local county commissioners, gradual decrease of the number of Lutherans as a result of the Catholic Church's activity (especially Jesuit missions), or numerous cases of conversion of Polish-Livonian nobility to Catholicism at the turn of the seventeenth and eighteenth centuries and its aftereffects for the remaining Latgale Lutherans.

Paweł A. Jeziorski (ur. 1978) – dr hab., profesor Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Specjalizuje się w dziejach późno-średniowiecznych i nowożytnych miast pruskich i inflanckich, ze szczególnym uwzględnieniem środowisk marginesu społecznego, a także w historii dawnego województwa inflanckiego do 1772 r. Autor monografii: *Margines społeczny w dużych miastach Prus i Inflant w późnym średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych*, Toruń 2009; *Proskrypcja i banicja w miastach pruskich późnego średniowiecza*, Warszawa 2017; współwydawca zbioru źródeł *Szlachta polsko-inflancka wobec przetomu. Materiały z dyneburskich akt grodzkich i ziemskich z lat 1764–1775*, Toruń 2018 (z Bogusławem Dybasem i Tomaszem Wiśniewskim). Aktualnie pracuje nad słownikiem historyczno-geograficznym Inflant Polskich do 1772 r.

Paweł A. Jeziorski (b. 1978) – PhD with habilitation, associate professor at the Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences, historian. He specializes in late-medieval and modern history of Prussian and

Livonian towns, with particular stress on the social margin milieus, and in the history of the former Livonian Voivodeship until 1772. The author of *Margines społeczny w dużych miastach Prus i Inflant w późnym średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych* (Toruń, 2009) and *Proskrypcja i banicja w miastach pruskich późnego średniowiecza* (Warsaw, 2017). Together with Bogusław Dybaś and Tomasz Wiśniewski co-editor of the collection of sources: *Szlachta polsko-inflancka wobec przełomu. Materiały z dyneburskich akt grodzkich i ziemskich z lat 1764–1775* (Toruń, 2018). Currently he works on a historical and geographical dictionary of Polish Livonia until 1772.

E-mail: paj111@wp.pl